

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Nicolas Oikonomidès, Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.). Variorum Reprints, London 1976, (Préface de H. Ahrweiler), σελ. 340.

Μετά Πρόλογον τῆς καθηγητρίας τῆς Σορβόννης Ἑλένης Ἀρβάιλερ περί τῆς ἐπισημονικῆς συμβολῆς τοῦ Ἑλληνος βυζαντινολόγου Νικολάου Οἰκονομίδου ἀναδημοσιεύονται 24 μικραὶ μελέται αὐτοῦ, δημοσιευθεῖσαι μεταξύ τῶν ἐτῶν 1955-1974 εἰς διάφορα ἐπιστημονικά περιοδικὰ καὶ Πρακτικά διεθνῶν συνεδρίων, ἀναφερόμενα εἰς τὸν πίνακα περιεχομένων τοῦ βιβλίου, ἐκ τῶν ὁποίων μελετῶν μία εἶναι εἰς τὴν ἰσλικὴν (XIII), τρεῖς εἰς τὴν ἀγγλικὴν (VIII, XIV, XXI), τέσσαρες εἰς τὴν ἑλληνικὴν (I, IX, XVII, XVIII) καὶ αἱ ὑπόλοιποι εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν.

Ὁ τόμος δὲν ἔχει ἰδικὴν του σελίδωσιν, ἀλλ' ἐκάστη μελέτη διατηρεῖ τὴν σελίδωσιν τῆς πρώτης δημοσιεύσεώς της εἰς τὸ ἐκάστοτε περιοδικόν, οὕτως ὥστε ἡ παραπομπὴ εἰς τὸν τόμον δὲν ἠμπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπλῶς μὲ ἀριθμὸν σελίδος, ἀλλὰ χρειάζεται πρῶτον ὁ αὐξὼν ἀριθμὸς (λατινικὸς) τῆς σχετικῆς μελέτης. Ὁ τίτλος τῶν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν μελετῶν εἶναι εἰς τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων γραμμένος διὰ λατινικοῦ καὶ αὐτὸς ἀλφαβήτου διὰ τὴν ὁμοιομορφίαν.

Παρουσιάζοντες ἐνταῦθα τὸν τόμον θὰ δώσωμεν σύντομον περίληψιν τοῦ περιεχομένου ἐκάστης μελέτης, χωρὶς νὰ σχολιάσωμεν τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως, ἀφοῦ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀπλῆς παρουσιάσεως ἔργου καὶ ὄχι περὶ βιβλιοκρισίας, εἰκοσι-τεσσάρων μάλιστα μελετῶν.

I, 205-221: Akolouthia tou Hagiou Theodorou tou Neou.

Μετὰ ὀλίγα εἰσαγωγικά περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῶν Βίων, τῶν ὀλίγων γνωστῶν γενομένων ἐκ τοῦ πλήθους τῶν Νεομαρτύρων, καὶ περὶ τῆς σχετικῆς πρὸς αὐτοὺς βιβλιογραφίας:

1. Δίδονται αἱ κυριώτεραι πληροφορίαι περὶ τοῦ συμμείκτου χειρογράφου 2118 τοῦ 14ου-15ου αἰῶνος, τοῦ προερχομένου ἐκ τοῦ Γυμνασίου Θεσσαλονίκης καὶ ἀνήκοντος προηγουμένως εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς πόλεως, εἰς τὸ ὅποιον ἐβδόμη κατὰ σειρὰν περιέχεται ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Νέου, γραφεῖσα κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ συμπιλητοῦ τοῦ κώδικος, διὰ χειρὸς τοῦ ὁποίου εἶναι γραμμένος καὶ ὁ πίναξ περιεχομένων τοῦ χειρογράφου.

2. Δίδεται ἡ βάσει τοῦ Συναξαρίου του βιογραφία τοῦ ἀγνώστου ἄλλοθεν νεομάρτυρος τοῦ 14ου αἰῶνος Θεοδώρου τοῦ Νέου.

3. Τοποθετεῖται χρονολογικῶς βάσει ἱστορικῶν στοιχείων τὸ μαρτύριον τοῦ Νεομάρτυρος εἰς χρόνον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀδριανουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων τὸ 1362 καὶ ἀκριβέστερον κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τούτων κατ' αὐτῆς τὸ 1340 (ἢ 1345) καὶ ἡ συγγραφὴ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Νεομάρτυρος εἰς χρόνον πρὸ τοῦ 1362.

4. Διαπιστοῦται ὅτι παραμένει ἄγνωστον τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκολουθίας, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὴν ἀκροστιχίς, ἡ δὲ ἄλλως συνήθης ἀκροστιχίς τῶν Θεοτοκίων τῆς αὐτῆς τὴν φορὰν δὲν δίδει νόημα.

5. Δίδονται ἐξηγήσεις περὶ τοῦ τρόπου ἐκδόσεως τῆς Ἀκολουθίας ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

6. Παρατίθεται τὸ κείμενον τῆς Ἀκολουθίας ἐκ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικος 2118 (15ου αἰ.), φ. 149α κ.έ., μετὰ τὰ σχετικὰ μέλη καὶ μετὰ τὸ Συναξάριον τοῦ Νεομάρτυρος.

II. 55-78: Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin, concernant l'élection et l'ordination des évêques.

Εἰς τὸν κώδικα R-II-11 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑσκοριάλ τοῦ 11ου αἰῶνος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ δικανικὴν συλλογὴν, καὶ εἰς τὰ φύλλα αὐτοῦ 270^v-271^r ὁ σ. εὔρε τυχαίως Συνοδικὴν ἀπόφασιν ἀγνωστον ἀλλαχόθεν, τῆς ὁποίας δίδει τὸ περιεχόμενον, μεταγράφει τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καὶ προβαίνει εἰς μακρὸν σχολιασμόν του.

Τόσον ἐκ τῆς ἀποδόσεως τοῦ περιεχομένου, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου φαίνεται ὅτι ἡ Σύνοδος συνήλθεν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τὴν 14ην Μαρτίου 10ης Ἰνδικτιῶνος (1072) καὶ ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως, συμφωνοῦντος τοῦ Πατριάρχου, νὰ ἐπιτρέπεται πάλιν ἡ ἐκλογή καὶ ἡ χειροτονία ἐπισκόπων τῶν ἐπαρχιῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰδοποιουμένου σχετικῶς τοῦ Πατριάρχου, παρὰ τὴν ἐκδοθεῖσαν ἄλλοτε ἀπόφασιν τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ, ἀλλ' οὐδέποτε ἐφαρμοσθεῖσαν οὔτε ἐπ' αὐτοῦ οὔτε ἐπὶ τοῦ διαδόχου του Πατριάρχου. Τὴν Συνοδικὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀπόφασιν ὑπογράφουν 27 μητροπολίται καὶ 17 ἀρχιεπίσκοποι ὀνομαστικὰ καὶ μετ' ἀναγραφῆς τῆς ἑδρας τῶν εἰς μακρὸν κατάλογον.

Κατόπιν ὁ σ., ἀφοῦ διαπιστώσει ὅτι πρόκειται περὶ τῶν προκατόχων πατριαρχῶν Μιχαήλ Κηρουλαρίου, τοῦ διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου Λειχοῦδη, συμπεραίνει ὅτι ὁ Πατριάρχης τῆς Συνοδικῆς ἀποφάσεως εἶναι ὁ Ἰωάννης 8ος Ξιφιλίνος (1η Ἰαν. 1064-2α Αὐγ. 1075) καὶ ὅτι ἡ Συνοδικὴ ἀπόφασις ἔλαβε χώραν τὴν 14ην Μαρτίου 1072.

Ἐπεταί μακρὸς σχολιασμός τοῦ κειμένου μετὰ τρεῖς συμβολὰς τοῦ συγγραφέως: α) Προσωπογραφικὸν σχολιασμόν ἐκάστου ἐκ τῶν 41 ὑπογραφομένων τὴν Συνοδικὴν Πράξιν μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων, χρησιμοποιουμένων παρομοίῳ καταλόγῳ ἱεραρχῶν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, β) ἔκθεσιν περὶ τοῦ cursus honorum τῶν ἱεραρχῶν, καὶ γ) ἔκθεσιν περὶ τοῦ προβλήματος τοῦ τρόπου ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας τῶν ἱεραρχῶν κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον, ὡς καὶ περὶ τῶν γενομένων κατὰ καιροῦς παρεκκλίσεων ἐξ αὐτοῦ.

III, 101-128: Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Une épisode de l'histoire dynastique de Byzance.

Ἐκτίθεται εἰσαγωγικῶς ἡ ἐκ τῶν πηγῶν γνωστὴ ἱστορία τοῦ θανάτου τὴν 21ην Μαΐου 1067 αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῆς ἐπιθανατιῶν κλίνης του ἠνάγκασε τὴν ἐκ δευτέρου γάμου σύζυγόν του Εὐδοκίαν Μακρεμβολίτισσαν, ἀνεπιὰν τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ Κηρουλαρίου, νὰ ὀρκισθῆ ἐγγράφως ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῆς Συγκλήτου, συνυπογραψάντων πάντων τὸν ὄρκον, ὅτι δὲν θὰ συνάψῃ μετὰ τὸν θάνατόν του δεῦτερον γάμον καὶ ὅτι θὰ διατηρήσῃ εἰς τὴν θέσιν του τὸν Καίσαρα ἀδελφόν του Ἰωάννην Δούκαν, ἵνα οὕτως ἐξασφαλισθῆ ἡ διαδοχὴ τοῦ θρόνου εἰς τοὺς υἱοὺς του.

Ἐπισημαίνονται τὰ περιέχοντα τὸν Ὀρκὸν τοῦτον μοναδικὰ δύο χειρόγραφα, ὁ Vaticanus Palatinus gr. 124 τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ὁ Scorialensis gr. X-II-6, περαιωθεῖς τὴν 25ην Νοεμβρίου 1571 διὰ χειρὸς Βενεδίκτου Ἐπισκοποῦλου Κρητός. Ἀποδίδεται τὸ περιεχόμενον τοῦ Ὀρκου, δημοσιεύεται τὸ ἑλληνικὸν κείμενον του ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ καλύτερου κώδικος Scorialensis καὶ ἔπονται:

1. Διπλωματικὸς σχολιασμός, ὅπου διαπιστοῦται α) ὅτι οἱ δύο κώδικες ἔχουν κοινὴν παλαιότεραν πηγὴν, μὴ ἀποτελοῦσαν καὶ αὐτὴν τὸ πρωτότυπον, β) ὅτι ὁ Scorialensis εἶναι

μεταγενέστερος τοῦ Palatinus, καὶ γ) ὅτι τὸ πρωτότυπον μὲ τὴν ὑπογραφὴν τῆς αὐτοκρατείας κατεστράφη καὶ τὸ κείμενον τοῦ Ὁρκου προέρχεται ἐξ ἀντιγράφου του, κατατεθειμένου εἰς τὸ Χαρτοφυλακεῖον τῆς Ἐκκλησίας, ἐξ οὗ ἀντέγραψε τοῦτο νομικός τις.

2. Ὁ Ὁρκος καὶ τὸ «ἀνάθεμα», ὅπου ἐξετάζεται ἡ παροχὴ ὄρκου κατὰ τὸ Κανονικὸν δίκαιον καὶ ἡ σημασία τοῦ «ἀναθέματος» ὡς ποινῆς.

3. Ἱστορικὸς σχολιασμός, ὅπου ἐξετάζονται α) τὰ ὄνόματα τῶν υἱῶν τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ καὶ ἡ ἱεράρχησις τῶν ὡς πρὸς τὴν διαδοχὴν τοῦ θρόνου, β) τὸ νόημα τοῦ ληφθέντος εἰς τὸν Ὁρκον μέτρου περὶ διατηρήσεως τοῦ Καίσαρος Ἰωάννου Λούκα εἰς τὴν θέσιν του ἐνώπιον τῶν δυνατοτήτων καταλήψεως τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τῶν ἐξαδέλφων τῆς αὐτοκρατείας ἢ ὑπὸ τῶν δύο ἀνευγίων τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, γ) οἱ σκοποὶ, εἰς τοὺς ὁποίους ἀπέβλεπεν ὁ Κωνσταντῖνος Ι΄ Δούκας διὰ τῶν ἀναληφθεισῶν ὑποχρεώσεων ὑπὸ τῶν ἐξανασταθέντων εἰς ὑπογραφὴν τοῦ Ὁρκου, καὶ δ) τὰ ἐκ τῶν πηγῶν γνωστά ἱστορικὰ γεγονότα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα μέχρι τῆς μάχης τῆς Μαντζικέρτης (19 Αὐγ. 1071) καὶ τῆς συλλήψεως καὶ τυφλώσεως τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄ Διογένους.

IV, 46-52: La dernière volonté de Léon VI au sujet de la tétragamie.

Εἰς τὴν γνωστὴν ἐκ τῶν πηγῶν ἱστορίαν τοῦ τετάρτου γάμου τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, τὴν ὁποίαν διηγεῖται συντόμως ὁ συγγραφεὺς, ὁ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ ἀποκατασταθεὶς εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον του πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικός ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πάπαν Ἀναστάσιον Γ΄ καὶ τοὺς ἐπισκόπους αὐτοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν (δημοσιευμένην εἰς Migne, P. Gr. 111, 196-220) ἀναφέρεται μετάνοια τοῦ Αὐτοκράτορος πρὸ τοῦ θανάτου του, καὶ τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τῆς ὁποίας παραθέτει μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως ὁ συγγραφεὺς.

Τῆς μοναδικῆς αὐτῆς καὶ μὴ ἐπιβεβαιουμένης ἄλλοθεν πληροφορίας τοῦ Πατριάρχου θεωρουμένης ὡς ἀμφιβόλου γνησιότητος, ὁ σ. ἠτύχησε νὰ εὑρῇ ἐπιβεβαίωσιν αὐτῆς εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν διαθήκην τοῦ Αὐτοκράτορος, σωζομένην εἰς ἀντίγραφον τοῦ 11ου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον παρέλειπεν νὰ σημειώσῃ ὁ περιγράψας τὸν ἱεροσολυμικὸν κώδικα τοῦ Παναγίου Τάφου ἀριθμ. 24 (τοῦ 10ου αἰ.) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς εἰς τὴν Ἱεροσολυμικὴν Βιβλιοθήκην του (Πετροῦπολις 1891, 89-96).

Δημοσιεύων τὸ κείμενον τῆς διαθήκης μετὰ τῆς γαλλικῆς μεταφράσεώς του ὁ σ. παρατηρεῖ: α) Ὅτι τοῦτο, παρὰ τὴν ἑλλειψιν ὑπογραφῆς, συμφωνεῖ πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ ἐνίστε καὶ πρὸς τὸ γράμμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πατριάρχου, ἀφοῦ εἰς ἀμφοτέρω τρία εἰναι τὰ κύρια σημεῖα: Αἴτησις συγγνώμης πρὸς τὸν Πατριάρχην, συγκατάθεσις ἀναθεματισμοῦ ὅλων τῶν ὑποστηριζάντων τὴν τετραγαμίαν καὶ ἀποκατάστασις τοῦ Πατριάρχου εἰς τὸν θρόνον του. Αὕτη ἀναγγελομένη εἰς τὴν Διαθήκην ἐπραγματοποιήθη ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ (12 Μαΐου 920) ὑπὸ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ συναυτοκράτορος Ἀλεξάνδρου τὴν 15ην Μαΐου 920.

Ἐξηγεῖ κατόπιν ὁ σ. τοὺς λόγους τῆς μετανοίας τοῦ Λέοντος ΣΤ΄, ὁ ὁποῖος ἔχων συνειδησὴν ὅτι εὕρισκετο ἐν παρανομίᾳ καὶ τελῶν ὑπὸ ἀναθεματισμὸν πατριάρχου, ἠνείχετο τὴν κατάστασιν τῆς κατ' οἰκονομίαν ἀπαλλαγῆς του. Ἐπιτευχθέντος ὁμως τώρα τοῦ σκοποῦ του ἠθέλησε πρὸ τοῦ θανάτου του νὰ σώσῃ τὴν ψυχὴν του, ἐγκαταλείψας ὁμως εἰς καθάρσεις καὶ ἀνάθεμα ὅλους τοὺς ὑποστηρίζοντας αὐτόν.

V, 265-270: La «préhistoire» de la dernière volonté de Leon VI au sujet de la tétragamie.

Ὁ σ. ἀναγκάζεται νὰ ἐπανέλθῃ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς προηγουμένης μελέτης του (IV), τῆς τελευταίας βουλήσεως δηλαδὴ τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ περὶ τῆς τετραγαμίας του, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ρ. Karlin-Hayter βιβλιοκρίνουσα εἰς «Byzantion» 32, 1 (1962) τὴν ὑπὸ τοῦ Α. Každan ἐκδοσιν τοῦ Βίου Ἁγίου Εὐθυμίου καὶ θεωροῦσα ὑπόπτους τὰς πληροφορίας, κα-

τὰ τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ Λέων ΣΤ' ἀνεκάλεσεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τὸν Νικόλαον τὸν Μυστικόν, ὡς προερχομένης παρὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Πατριάρχου, ἐπικαλεῖται πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεώς της δύο κείμενα, ἐπιστολὴν τοῦ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα, γραμμένα τὸ 912 καὶ ὑπαινισσόμενα ἀποκατάστασιν τοῦ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ παρ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Λέοντος ΣΤ'.

Ἀναλῶν τὰ σχετικὰ χωρία τῶν κειμένων τούτων ὁ σ. ἀποδεικνύει α) ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ ἀναφέρεται εἰς γεγονότα ἐπακολουθήσαντα τὴν ἐκθρόνισιν του τὴν 1ην Φεβρουαρίου 907 καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν τελευταίαν βούλησιν τοῦ Λέοντος ΣΤ', καὶ β) ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα ἀναφέρεται καὶ αὐτὴ εἰς αὐτοκρατορικὴν ἐπιστολὴν τοῦ 907 καὶ ὄχι εἰς τὴν μετάνοιαν τοῦ Αὐτοκράτορος τὸ 912.

Τὰ μετὰ τὴν 1ην Φεβρουαρίου 907 καὶ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ γεγονότα ἀποκαθιστᾷ εἰς τὴν ἱστορικὴν σειρὰν τῶν ὁ σ. ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πλέον λεπτομεροῦς συγχρόνου πρὸς τὰ γεγονότα πηγῆς, τοῦ Βίου τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου.

VI, 158-175: Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution des parèques à un pronoiaire.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφον Cod. Vatican. gr. 867, ἀντίγραφον τοῦ ἔτους 1239 περιέχον συμβολαιογραφικὰ ὑποδείγματα (τύπους) διαφόρων δικαιοπραξιῶν, τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ G. Ferari τὸ 1912 καὶ τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον συνεκροτήθη εἰς συλλογὴν οὐχὶ πολὺ πρὸ τοῦ 1259 ὁ σ. ἐπιλέγει πρὸς μελέτην τὸ ὑπόδειγμα ἀριθμ. 8 (φ. 35 τοῦ χειρογράφου, τιτλοφορούμενον: «παράδοσις παροίκων παρὰ τοῦ κατὰ χώραν δουκὸς πρὸς στρατιώτην». Τοῦτο ἐκδοθὲν παρὰ τοῦ Th. Uspenskiij τὸ 1888, ἀλλὰ μὴ συνδυασθὲν πρὸς τὸ σύστημα τῆς «προνοίας», ἀγνοουμένου ὅτι ὁ «στρατιώτης» εἶναι «προνοiάριος», παρέμεινεν ἀμελέτητον. Ὁ σ. ἐκδίδει τοῦτο ἐκ νέου ἐκ τοῦ Vatican. Gr. 867 μετὰ κριτικοῦ ὑπομνηματισμοῦ, παραθέτει τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν του καὶ προβαίνει εἰς σχολιασμὸν αὐτοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξετάζει:

A. Τοὺς τίτλους, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦνται εἰς τὸ ἐν λόγῳ ὑπόδειγμα (formule), ὅπως «δοῦξ ἢ στρατοπεδάρχης ἢ παραδοτῆς τοῦ Θέματος» (στ. 8-9), «(πανσεβαστὸς) σεβαστὸς» (στ. 7-8), «μεγαλοδοξότατος» (στ. 3-4).

B. Τὴν διαδικασίαν χορηγήσεως «προνοίας», ἡ ὁποία παρουσιάζει τρία στάδια. Εἰς τὸ πρῶτον, ἡ Κυβέρνησις χορηγεῖ διὰ προστάγματος εἰς τὸν «προνοiάριον» ἀριθμὸν φορολογικῶν μονάδων (ζεγάρια) ὀρισμένου ἐτησίου εἰσοδήματος. Εἰς τὸ δεύτερον, κατώτερος ἐπαρχιακὸς ὑπάλληλος καθορίζει τοὺς «παροίκους», οἱ ὅποιοι θὰ ἀποτελέσουν τὰ προβλεπόμενα «ζεγάρια» τοῦ προστάγματος καὶ χορηγεῖ εἰς τὸν ἐμφανισθέντα «προνοiάριον» σχετικὸν «πρακτικὸν παραδόσεως». Εἰς τὸ τρίτον, ἀνώτερος τοπικὸς ὑπάλληλος (δοῦξ ἢ στρατοπεδάρχης ἢ παραδοτῆς) καθορίζει τὰ τμήματα γῆς, τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτελέσουν τὴν «πρόνοιαν», καὶ τὰ ποσὰ τῶν ἐνοικίων τῶν «παροίκων», τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτελέσουν τὸ προβλεπόμενον ὑπὸ τοῦ προστάγματος ἐτήσιον εἰσόδημα (νομισματικὴ ποσότης) τοῦ «προνοiαρίου», χορηγῶν νέον πρακτικὸν ἢ συμπληρώων τὸ προηγηθὲν «πρακτικὸν παραδόσεως» τοῦ κατωτέρου ὑπαλλήλου.

Μὴ διασωθέντος «πρακτικοῦ προνοiαρίου», δυναμένου νὰ συγκριθῆ πρὸς τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Vatican. Gr.867, ὁ σ. ὁμολογεῖ ὅτι τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματά του εἶναι ἐν μέρει ὑποθετικά καὶ δὲν ἔμπορουν νὰ γενικευθοῦν δι' ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ Κράτους καὶ δι' ὅλους τοὺς τέσσαρας αἰῶνας τῆς ἰσχύος τοῦ συστήματος τῆς «προνοίας», δεδομένων τῶν ἐπελθουσῶν ἀλλαγῶν τόσο εἰς τὸ σύστημα τῆς χορηγήσεως «προνοίας», ὅσον καὶ εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα τῆς χώρας.

VII, 121-130: Une liste arabe des stratèges byzantins du VII siècle et les origines du thème de Sicile.

Πρόκειται περί του περιφήμου Καταλόγου βυζαντινῶν Θεμάτων, τὸν ὁποῖον διέσωσαν ἐξ ἀπωλεσθέντος ἔργου τοῦ Ἄραβος Al-Djarmī ὁ Ἄραβ γεωγράφος Ibn-Khordadbeh εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον τὸ 846/7 Γεωγραφίαν του καὶ μετὰ τὸν ὁποῖον ἠσχολήθησαν ὁ H. Gelzer (1899) καὶ ὁ E. W. Brooks (1901).

Εἰς τὸν Κατάλογον αὐτὸν μετὰ τὴν περιγραφὴν 14 ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἀναφέρονται 6 πατρίκιοι 6 γεωγραφικῶν περιοχῶν τοῦ Κράτους καὶ εἶναι φανερόν ὅτι πρόκειται περί 6 στρατηγῶν 6 βυζαντινῶν Θεμάτων, τὰ ὁποῖα εὐκόλως ταυτίζει ὁ συγγραφεύς.

Τὸ δεύτερον τοῦτο τμήμα τοῦ Καταλόγου τοῦ 9ου αἰῶνος δὲν ἐθεωρήθη ὡς ἀνεξάρτητον καὶ δὲν ἐμελετήθη ὡς τοιοῦτον, ἀλλὰ κατὰ τὸν σ. φαίνεται νὰ ἀντικατοπτρίζῃ πολὺ παλαιότεραν τοῦ 9ου αἰῶνος ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν ὁ σ. καθορίζει μετὰ τὸν σ. terminus ante quem τὸ ἔτος 695, ἔτος τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ μὴ ἀναφερομένου εἰς τὸν Κατάλογον Θέματος Ἑλλάδος, καὶ μετὰ σύγκρισιν πρὸς τὴν jussio τῆς 17ης Φεβρουαρίου 687 τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' πρὸς τὸν Πάπαν, ὅπου εἰς τὸ τέλος ἀναγράφονται αἱ ὑπάρχουσαι τὸ 687 ἀνώτεραι στρατιωτικαὶ διοικήσεις ἐπαρχιῶν. καταλήγων εἰς τὰ ἐξῆς συμπεράσματα:

1. Τὸ δεύτερον τμήμα τοῦ Καταλόγου τοῦ Al-Djarmī ἀπαριθμεῖ ἕδρας στρατηγῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ ἀντανακλᾶ κατάστασιν μεταγενεστέραν τοῦ 687 καὶ προγενεστέραν τοῦ 695 (πιθανῶς μεταξὺ 692-695).

2. Ἡ ἕδρα τοῦ στρατηγοῦ τῆς Σικελίας ἰδρύθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 687-695 (πιθανῶς μεταξὺ 692-695), διὰ τὴν ἀνταποκριθῆναι εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ σ. ἐκτιθεμένας ἀνάγκας τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς βυζαντινῆς Δύσεως.

3. Οἱ αὐτοὶ λόγοι ἐπέφερον τὴν μεταφορὰν τῆς διοικήσεως τῶν βορειοαφρικανικῶν στρατευμάτων εἰς Septem (Ceyta) πρῶτον (μετὰ τὸ 683) καὶ εἰς Σαρδηνίαν κατόπιν (μεταξὺ 687-695).

VIII, 105-109: On the date of John VIII's letter to Saridja Beğ (April 1432).

Διὰ τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου πρὸς τὸν Βεζίρην τοῦ Μουράτ Β' Saridja Beğ, τὴν φέρουσαν μόνον Μηνολόγιον διὰ χεῖρὸς τοῦ Αὐτοκράτορος: Ἀπρίλιος, Ἰνδικτιῶνος 10, δύο μόνον χρονολογίαι εἶναι δυναταί, 1432 καὶ 1447, εἰς τὰς ὁποίας ἐμπίπτει 10η Ἰνδικτιῶν ἐντὸς τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Η'. Ἐξ αὐτῶν ὁ P. Wittek ὑπεστήριξε τὴν χρονολογίαν 1432 καὶ οἱ F. Babinger-Fr. Dölger ὑπεστήριξαν τὴν χρονολογίαν 1447, ἀμφότεροι μετὰ τὴν βάσιν κυρίως στοιχεῖα ἐκ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Βεζίρου Saridja Beğ. Ὁ Fr. Dölger μόνον, παρατηρήσας ἀστάθειαν γραφικοῦ χαρακτῆρος εἰς τὸ ἰδιόχειρον Μηνολόγιον τοῦ Αὐτοκράτορος, ἐχρησιμοποίησε πληροφορίαν τοῦ Δούκα, ὅτι ὁ Ἰωάννης Η' προσεβλήθη ὀλίγον πρὸ τοῦ 1448 ὑπὸ ποδάγρας (gout), διὰ τὴν ὑποστηρίξει τὴν χρονολογίαν 1447, ἐξηγῶν τὴν ἀστάθειαν τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος διὰ τῆς ποδάγρας.

Ὁ σ. χρησιμοποιῶν πληροφορίαν Ὁμιλίας Ἀωνόμου, δημοσιευθεῖσης ὑπὸ Σπυρίδωνος Λάμπρου (1926), τὴν ὁποίαν ἐπιτυχάνει νὰ χρονολογήσῃ ἐξ ἐσωτερικῶν αὐτῆς τεκμηρίων ὡς συγγραφείσαν μεταξὺ Σεπτ. 1432-Θέρος 1433, πληροφορίαν ὅτι ὁ Ἰωάννης Η' εἶχε προσβληθῆναι ἐπὶ τινὰ χρόνον ὑπὸ μερικῆς παραλύσεως, ἰαθεὶς θαυματουργῶς μετὰ τεσσαρακονθήμερον παραμονὴν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Φιλανθρώπου Χριστοῦ παρὰ τὴν Μονὴν Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὰ Μάγγανα, ἀποδεικνύει μετὰ τὴν βάσιν γνωστὰ γεγονότα τῆς βασιλείας του ὅτι α) ὁ Ἰωάννης Η' προσεβλήθη ὑπὸ παρέσεως τέλη Φεβρουαρίου ἢ ἀρχὰς Μαρτίου 1432, β) μεταβάς ἀρχὰς Μαρτίου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Φιλανθρώπου Χριστοῦ ἐπέστρεψε μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἰαθεὶς, τὴν 13ην Ἀπριλίου 1432, καὶ γ) ὑπέγραψε συνελπίτως τὸν Ἀπρίλιον 1432 τὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Saridja Beğ πρὸ τῆς τελείας ἰασεῶς του καὶ διὰ τοῦτο μετὰ τρεμαμένην χεῖρα.

IX, 193-196: Τὸ κάτω ἄρμαμέντον (καὶ ὄχι ὁ κατεπάνω τοῦ ἄρματος).

Ἐκ τῆς ὀρθῆς ἀνάγνωσιν ὑπὸ τοῦ J. B. Bury τῆς συντομογραφημένης φράσεως «ἀπὸ τοῦ κατεπάνω τοῦ ἄρματος» ὡς «ἀπὸ τ(οῦ) κἀτ(ω) ἄρμαμ(έν) τ(ου)» εἰς τὸ χειρόγραφον Lipsiensis Bibl. Urb. Rep. 1,17, φ. 226β, τοῦ περιέχοντος τὸ «Περὶ βασιλείου τάξεως» τοῦ Πορφυρογεννήτου, προέκυψεν ἡ πληροφορία, περὶ ὑπάρξεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 949 κρατικῆς Ὀπλοθήκης, ὀνομαζομένης «Κάτω ἄρμαμέντον».

Προσπαθῶν νὰ ἐντοπίσῃ τὴν Ὀπλοθήκην αὐτὴν ὁ σ. ἐξετάζει τὰς πληροφορίας τῶν πηγῶν διὰ πέντε ὀπλοθήκας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν ὑπάρχουσαν δυνατότητα δι' ἑκάστην νὰ ὑπῆρχε τὸ 949.

Μετὰ τὸν ἀποκλεισμὸν ὄλων, πλὴν τοῦ «βασιλικῆς ἄρμαμέντου» τῆς Μαγναύρας, τὸ ὁποῖον δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι τὸ «κάτω ἄρμαμέντον», ὁ σ. προτείνει ὡς θέσιν αὐτοῦ τὴν περιοχὴν, ὅπου τὸν 10ον αἰῶνα εὐρίσκετο ὁ ναύσταθμος, τὸ βυζαντινὸν «νεώριον», ὅπου ἡ παρουσία μιᾶς ὀπλοθήκης διὰ τὸν ἐφοδιασμὸν τοῦ στόλου συμφωνεῖ μὲ τὸν ρόλον τοῦ «κάτω ἄρμαμέντου» εἰς τὸ «Περὶ βασιλείου τάξεως» καὶ ἡ θέσις τῆς εἰς τὴν ρίζαν τῶν ὑψωμάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων εὐρίσκετο τὸ «μέγα παλάτιον» καὶ τὸ «ἄρμαμέντον τῆς Μαγναύρας», δικαιολογεῖ τὴν ὀνομασίαν «κάτω ἄρμαμέντον».

X, 177-183: Un taktikon inédit du Xe siècle, Cod. Scorial. gr. R-II.11.

Ὁ σ. εὑρεν εἰς τὸ χειρόγραφον R-II-11 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑσκοριάλ, τὸ ὁποῖον εἶναι καλὸν ἀντίγραφον τοῦ 11ου αἰῶνος, καὶ εἰς τὰ φύλλα αὐτοῦ 269^v-270 νέον Τακτικόν, πίνακα δηλαδὴ προβαδίσματος καὶ πρωτοκαθεδρίας τῶν ἀξιωματῶν τοῦ Βυζαντίου, παρόμοιον πρὸς τὰ γνωστὰ Τακτικά τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνος, ὅπως τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου, τὸ Τακτικὸν τοῦ Οὐσπένσκη (845-856) καὶ τὸ Τακτικὸν τοῦ Μπενέσεβιτς (921-934).

Συγκρίνων κατόπιν τὸ Τακτικὸν τοῦ Ἑσκοριάλ πρὸς τὰ ὡς ἄνω γνωστὰ Τακτικά ὁ σ. εὐρίσκει ὅτι τοῦτο δὲν διαφέρει ἐκείνων εἰς τὰ πρῶτα ἐξ ἀνώτατα τιμητικὰ ἀξιώματα, προχωρεῖ ὅμως κατόπιν εἰς τὴν ἱεραρχικὴν σειρὰν τῶν μὲν τιμητικῶν ἀξιωματῶν μέχρι τοῦ 11ου βαθμοῦ τοῦ «πρατοσπαθαρίου» ἐκ τῶν 21 ὑπαρχόντων, τῶν δὲ πραγματικῶν ἀξιωματῶν μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ «μαγκλαβίτου», ἀποτελεῖ δηλαδὴ κατάλογον τῶν συνήθως καλουμένων εἰς τὴν βασιλικὴν τράπεζαν ἀξιωματῶν.

Ὁλων τῶν κατὰ τὰ πρῶτα τρία τέταρτα τοῦ 10ου αἰῶνος γνωστῶν τίτλων ἀξιωματῶν ὑπαρχόντων εἰς αὐτὸ ὁ σ. καθορίζει κατόπιν ἐκ τῶν εἰς γνωστὰς χρονολογίας καταληφθεισῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πόλεων καὶ ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως εἰς αὐτὰς δουκῶν καὶ κατεπάνω ὡς terminum post quem τῆς συγγραφῆς τοῦ Τακτικοῦ τὸ ἔτος 975.

Ὁ terminus ante quem καθορίζεται ὑπὸ τοῦ σ. μὲ argumentum ex silentio, μὲ τὴν ἀπουσίαν δηλαδὴ εἰς τὸ Τακτικὸν τῶν διοικήσεων τῶν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' καταληφθεισῶν πόλεων, μὲ παλαιότεραν χρονολογίαν τὸ 997, ἔτος τῆς καταλήψεως τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ διοικητοῦ στρατηγοῦ τῆς.

Ἐν τέλει ὁ terminus ante quem 997 καταβιβάζεται ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὸ ἔτος 979, καθ' ὃ ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὸν κουροπαλάτην τῆς Ἰβηρίας Δαβὶδ αἱ τρεῖς διοικήσεις τῆς περιοχῆς τῆς Θεοδοσιουπόλεως, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὸ Τακτικόν. Οὕτω καθορίζεται ὁ χρόνος συγγραφῆς τοῦ Τακτικοῦ μεταξύ 975-979, κατὰ τοὺς χρόνους δηλαδὴ τοῦ Τσιμισκῆ, καθ' οὓς ὀνομάσθη ἡ Πρεσθλάβα Ἰωαννουπόλις, ὅπως ἀναφέρεται αὕτη εἰς τὸ Τακτικόν, ἐνῶ ἡ ὀνομασία αὕτη ἐξηφανίσθη κατόπιν.

Τιμητικοὶ τίτλοι ἀξιωματῶν καὶ στρατιωτικοὶ διοικηταί, τὸ πρῶτον ἐμφανιζόμενοι εἰς τὸ Τακτικόν, μαρτυροῦν περὶ τῆς σημασίας του διὰ τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ περὶ τῆς ἀξίας του ὡς βάσεως χρονολογήσεως μεμονωμένων δεδομένων ἐκ τῶν πηγῶν.

XI, 118-123: Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Cephalonie et de Longobardie.

Ὁ σ. ἐξετάζει χωρίον τοῦ *De administrando imperio* τοῦ Πορφυρογεννήτου (ἐκδ. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins, κεφ. 50, 85-87), ὅπου λέγεται ὅτι τὸ Θέμα Κεφαλληνίας ἦτο ἄλλοτε τούρμα τοῦ Θέματος Λαγυβαρδίας καὶ ἐγένετο Θέμα ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' (886-912), καὶ εὐρίσκει αὐτὸ ἐσφαλμένον, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν μέχρι σήμερον ἐρευνῶν ὅτι τὸ Θέμα Κεφαλληνίας ὑπῆρχεν ἤδη πρὸ τῆς ἀποβάσεως τῶν Βυζαντινῶν εἰς Λογγοβαρδίαν τὸ 876. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Θέματος Λογγοβαρδίας, γνωστῆς διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν τοῦ A. Pertusi, καταδεικνύεται ὅτι μᾶλλον τὸ Θέμα Λογγοβαρδίας ἰδρύθη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος ΣΤ' καὶ μάλιστα κατὰ τὸν A. Pertusi μεταξὺ 887-888, κατόπιν μίας ταυτίσεως στρατιωτικῶν προσώπων, ἡ ὁποία ἀπορρίπτεται πειστικῶς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

Ἐξετάζων κατόπιν τὴν κατάστασιν εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν τὸ 876 ὁ σ. ἐξηγεῖ ἐκ τῶν γεγονότων τὴν ἐξάρτησιν τῆς Λογγοβαρδίας ἐκ τῆς Κεφαλληνίας καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα α) ὅτι ἡ Λογγοβαρδία κατ' ἀρχὰς μετὰ τὸ 876 ἀπετέλεσε τούρμαν τῆς πλησιεστέρας οὐτικῆς στρατιωτικῆς βάσεως τῶν Βυζαντινῶν, τοῦ Θέματος Κεφαλληνίας, καὶ κατόπιν, σταθεροποιηθείσης τῆς βυζαντινῆς κατοχῆς περὶ τὸ Bari, ἐγένετο Θέμα μεταξὺ 30 Αὐγ. 886 καὶ 891, καὶ β) ὅτι ὁ Πορφυρογεννήτος συγχύσας σημειώσεις του, ἀντὶ τῆς γράψῃς ὅτι ἡ Λογγοβαρδία διατελέσασα τούρμα τῆς Κεφαλληνίας ἀνυψώθη εἰς Θέμα ἐπὶ Λέοντος ΣΤ', ἔγραψε τὸ ἀντίθετον. Τοῦτο ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν βεβαίως, λέγει ὁ σ., ἡ ὁποία ὁμῶς συμφωνεῖ μὲ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα.

XII, 57-59: Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident.

Εἰς τὸ Τακτικὸν τοῦ χειρογράφου R-II-11 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἐσκοριάλ τοῦ 11ου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ὁ σ. εἰς τὴν προηγηθεῖσαν μελέτην (X) ἐχρονολόγησε μεταξὺ 975-979, ἀναφέρεται διὰ μοναδικὴν φορὰν (φ. 269^v, 20) στρατηγὸς «Μεσοποταμίας τῆς Δύσεως». Ἀναζητῶν τὴν θέσιν τοῦ συνοριακοῦ αὐτοῦ Θέματος, ὁ σ. ἀποκλείει μὲ εὔλογα ἐπιχειρήματα τὰς βυζαντινὰς κτήσεις εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Χερσόνα, τῆς Ἀνατολῆς αὐτοαποκλειομένης ἐξ ὀρισμοῦ καὶ τῆς ἀρχαίας Μεσοποταμίας οὐσης ἀραβικῆς ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος, καὶ καταλήγει εἰς τὸ σύνορον τοῦ Δουνάβεως, ὁ ὁποῖος παραλληλίζεται πρὸς τὸν Εὐφράτην εἰς τὰς πηγὰς τοῦ 10ου αἰῶνος.

Ἡ κατὰ τὰς πηγὰς ἱστορία τῆς καταλήψεως τῆς Βουλγαρίας μὲ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Τσιμισκῆ τοῦ 971, ἡ ὑπ' αὐτοῦ ὀχύρωσις τοῦ συνόρου τοῦ Δουνάβεως μετὰ τὴν νίκην καὶ ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ Τακτικὸν τοῦ Ἐσκοριάλ ἀναγκάζουν τὸν σ. νὰ ἀναζητήσῃ τὴν «Μεσοποταμίαν τῆς Δύσεως» εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Δουνάβεως οὐχὶ μακρὰν τοῦ Δορυστόλου, ἄνκαι μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Σαμουήλ τοῦ 976 ἡ περιοχὴ ἐχάθη διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἀνακατελήθη πρὸ τοῦ 1000.

Ἐξετάζων κατόπιν ὁ σ. τὰ ἀρχαιολογικὰ νεώτερα δεδομένα τῆς περιοχῆς, ἧτοι ὄχυρά, κεραμικά, νομίσματα καὶ σφραγίδας, διαπιστώνει: α) ὅτι τὸ σύνορον τοῦ Δουνάβεως τὸ 971 ἐξετείνεται κατὰ μῆκος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ ποταμοῦ ἐφ' ὅλης τῆς δεξιᾶς καὶ εἰς μέρη τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης αὐτοῦ, β) ὅτι λίαν σημαντικὰ στρατιωτικὰ κέντρα εὐρίσκοντο εἰς τὸ μέσον τοῦ ποταμοῦ ἐπὶ ὄχρωμένων νησίδων, καὶ γ) ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐξειδιώχθησαν ἐκ τῆς περιοχῆς ὑπὸ τοῦ Σαμουήλ καὶ ἐπανήλθον εἰς αὐτὴν τὸ ἔτος 1000.

Εἰς τὰς περιγραφὰς τοῦ Πορφυρογεννήτου εἰς τὸ *De administrando imperio* τῶν βορειο-ανατολικῶς τοῦ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως περιοχῶν καὶ μέχρι τοῦ Δόν, τὰς ὁποίας κατὰ τὸν οἶ Οὐγγροὶ πρὶν ἢ ἐκδιωχθῶν ὑπὸ τῶν Πετσενέγκων, εὐρίσκει ὁ σ. ὅτι ἡ μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Δνειπέρου δυτικωτέρα περιοχὴ, ἡ ὁποία κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος κατακεῖ-

το ὑπὸ Πετсенέγκων, ὡς τοῦτο δεικνύει καὶ ἡ ἱστορία τοῦ τέλους τοῦ Σβιετοσλάβου ἐπὶ Τσιμισκῆ, ὠνομάζετο «Ἀτελκούζου», ὅπερ εἰς τὴν παλαιὰν οὐγγρικήν σημαίνει «Μεσοποταμία» καὶ ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν τοῦ κάτω Δουνάβεως εὐρίσκετο ἡ «Μεσοποταμία τῆς Δύσεως», τῆς ὁποίας τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ παραλληλίζει πρὸς ἐκεῖνα τῆς Μεσοποταμίας τῆς Ἀνατολῆς.

Εἰς τὸν «δοῦκα Μεσοποταμίας» καὶ «κατεπάνω Μεσοποταμίας» τοῦ καταλόγου δουκῶν καὶ κατεπάνω τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἑσκοριάλ βλέπει ὁ σ. εἰς τὸ πρῶτον τὴν Μεσοποταμίαν τοῦ Εὐφράτου καὶ εἰς τὸ δεῦτερον τὴν Μεσοποταμίαν τοῦ Δουνάβεως καὶ πείθει περὶ αὐτοῦ στηριζόμενος τόσον εἰς τὴν ἱεράρχησιν τῆς σημασίας τῶν ἀναφερομένων διοικητικῶν περιοχῶν, ὅσον καὶ εἰς τὴν γεωγραφικὴν κατανομήν αὐτῶν κατὰ μήκος τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν συνόρων τοῦ Κράτους.

Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν Πετсенέγκων κατὰ τὰς πηγὰς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς των ἀριστερὰ τοῦ Δουνάβεως τὸ 1017 καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπαναλειμμένων ἐπιδρομῶν των μέχρι τοῦ 1046 ὁ σ. διαπιστῶνει α) ὅτι περὶ τὸ 1040 οἱ Πετсенέγκοι κατέχουν ὀριστικῶς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Δουνάβεως, β) ὅτι αἱ νησίδες τοῦ Δουνάβεως δὲν κατέχονται πλέον παρ' οὐδενός, τοῦ βυζαντινοῦ συνόρου περιορισθέντος εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Δουνάβεως. Οὕτως ἐχάθη ἡ «Μεσοποταμία τῆς Δύσεως» καὶ τὸ ὄνομά της.

XIII, 173-176: La cronologia dell' incoronazione dell' imperatore bizantino Constantino VIII (962).

Κατὰ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς ὁ Βασίλειος Β' ἐγεννήθη τὸ 958 καὶ ἐστέφθη συναυτοκράτωρ τοῦ πατρὸς του Ρωμανοῦ Β' τὸ Πάσχα 22 Ἀπριλίου τοῦ 960, ἐνῶ ὁ μικρότερος ἀδελφός του Κωνσταντῖνος Η' ἐγεννήθη τὸ ἐπόμενον ἔτος τῆς στέψεως τοῦ Βασιλείου Β' δηλαδὴ τὸ 960/1 (μεταξὺ Σεπτ. 960 καὶ Αὐγ. 961) καὶ ἐστέφθη καὶ αὐτὸς συναυτοκράτωρ «μετ' ὀλίγον χρόνον». Πότε ἀκριβῶς ἐστέφθη, εἶναι τὸ μικρὸν χρονολογικὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνει νὰ λύσῃ ὁ συγγραφεὺς.

Χρησιμοποιῶν ἰδιωτικὰ ἐγγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας, εἰς λατινικὴν γραμμένα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς κατοχῆς τῆς Ἀπουλίας (876) χρονολογοῦν κατὰ παλαιότερον ἔθος μὲ τὸ ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ βασιλεύοντος αὐτοκράτορος, ὑπολογιζόμενου τοῦ ἔτους τούτου ἀπὸ τῆς στέψεως τοῦ αὐτοκράτορος, παρατηρεῖ ὅτι ἐγγραφα τοῦ Μαΐου 962 ἀναφέρουν ἀντίστοιχον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ τοῦ Βασιλείου Β' καὶ ἀγνοοῦν τὸν Κωνσταντῖνον Η', ἐνῶ ἄλλα ἐγγραφα, Αὐγ. 981, Ἰουν. 983 καὶ Νοεμβ. 992, ἀναφέρουν τὸ ἀντίστοιχον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Β' καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Η'. ὑπολογιζόμενου ἀπὸ τῆς στέψεως ἐκάστου. Οὕτως ὑπολογίζει ὁ σ. ὅτι:

958 ἐγεννήθη ὁ Βασίλειος Β'

22 Ἀπριλ. 960 ἐστέφθη ὁ Βασίλειος Β'

960/1 (μεταξὺ Σεπτ. 960-Αὐγ. 961) ἐγεννήθη ὁ Κωνσταντῖνος Η',

961/2 (μεταξὺ Σεπτ. 961-Αὐγ. 962) ἐστέφθη ὁ Κωνσταντῖνος Η',

μετὰ ἓν ἔτος λοιπὸν ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του καὶ ὄχι «μετ' ὀλίγον χρόνον».

Ἐπὶ πλέον ὁ σ. κάμνει τὴν εὐλογοφανῆ ὑπόθεσιν, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ρωμανὸς Β' ἐστέφθη Πάσχα 6 Ἀπριλίου 945 καὶ ἔστεψε τὸν πρωτότοκον υἱὸν του Βασίλειον Β' πάλιν Πάσχα 22 Ἀπριλίου 960, ἴσως ἔστεψε καὶ τὸν δευτερότοκον υἱὸν του Κωνσταντῖνον Η' πάλιν Πάσχα 30 Μαρτίου 962.

XIV, 413-417: The donations of castles in the last quarter of the 11th century (Dölger, *Rezes'en* 1012).

Τίτλος νόμου τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Παραπινάκη (1071-1078), διασωθεὶς εἰς Cod. paris. gr. 1277, φ. 261^v, θεσπίζοντος ὅτι ἡ δωρεὰ κάστρων εἰς ὁσὸνδήποτε πρόσωπον νοεῖται διὰ βί-

ου προσωπική (και όχι κληρονομική), δίδει άφορμήν εις τόν σ. νά διερευνήση περί τίνος πρόκειται και νά καταλήξη εις τά εξής:

Όπως φαίνεται από έγγραφα τής Μονής Ίωάννου του Θεολόγου τής Πάτμου του τελευταίου τετάρτου του 11ου αιώνος, προέκυψεν ή ανάγκη, λόγω επιδρομών Ούζων, Κουμάνων και Πετσενέγκων εις τās βαλκανικάς επαρχίας και Σελτζούκων Τούρκων εις τά Δωδεκάνησα, τó Βυζαντινόν Κράτος ήναγκάσθη, έχον άπειθαρχον στρατόν μισθοφόρων, τήν Μ. Άσίαν άπωλεσθεΐσαν εις τούς Σελτζούκους τó 1071 και διαλελυμένον τó σύστημα τών Θεμάτων του, νά ενισχύη τήν άμυνάν του παραχωρούν εις μονάς και κτηματίας ιδιώτας κύστρα, έστω και μικρά και άσήμαντα, διά τήν συντήρησιν τής όχυρώσεώς των και προστασίαν εις αυτά του έντοπίου πληθυσμού, αλλά κατά βυζαντινήν κρατικήν νοοτροπίαν με παραχώρησιν αυτών προσωπικού και όχι κληρονομικού χαρακτήρος, τής όριστικής παραχωρήσεως κρατικών δικαιών εις ιδιωτικά πρόσωπα οΰσης άπαραδέκτου.

XV, 113-145: Cinq actes inédits du patriarche Michel Autoreianos.

Εις τόν Cod. paris. gr. 1234 του 13ου αιώνος, τόν περιέχοντα κυρίως τήν Δογματικήν Πανοπλίαν του Νικήτα Χωνιάτου και άνήκοντα άλλοτε εις τόν μητροπολίτην Κυζίκου Θεόδωρον Σκουταριώτην, ύπάρχουν διάφοροι προσθήκαι, μεταξύ τών όποιων συγκαταλέγονται πέντε (I-V) έγγραφα του πατριάρχου Μιχαήλ Δ΄ Αύτωρειανού (1208-1214) άπευθυνόμεθα προς τόν αυτοκράτορα τής Νικαίας Θεόδωρον Α΄ Λάσκαρην (1205-1222).

Ό σ. δημοσιεύει πρώτον τά κείμενα τών εγγράφων μετά γαλλικής μεταφράσεως αυτών και κατόπιν σχολιάζων αυτά δίδει: Α) Τά ιστορικά γεγονότα τής εποχής των και Β) Τό περιεχόμενον τών εγγράφων. Ούτως: α) εις τά έγγραφα I και V πρόκειται περί του διορισμού του ήγουμένου τής Μονής τών Άκοιμητών Μαξίμου ως πνευματικού πατρός του αυτοκράτορος Θεοδώρου, β) εις τά έγγραφα II και III, εις μόν τó II πρόκειται περί Πράξεως του Πατριάρχου και τής ένδημούσης Συνόδου τής Νικαίας άπευθυνομένης προς τόν στρατόν του Θεοδώρου προς ένίσχυσιν του ήθικού του κατά τās μάχας έναντίον τών έχθρών, εις δέ τó III πρόκειται περί προσωπικής έπιστολής του Πατριάρχου προς τόν Αυτοκράτορα χορηγούσης εις αυτόν άφεσιν άμαρτιών εις τούς άγώνας του κατά τών έχθρών, και τέλος γ) εις τó έγγραφο IV δίδεται όρκος πίστεως εις τόν Αυτοκράτορα και τόν υίόν του Νικόλαον.

Τέλος, Γ) ό σ. συνδυάζων τά δεδομένα τών εγγράφων με τά γνωστά ιστορικά γεγονότα χρονολογεί τά έγγραφα μεταξύ 1208-1210 και έπισημαίνει τήν ιστορικήν άξίαν των ως ένδεικτικόν τής άναγεννήσεως τών αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών θεσμών εις τήν Νικαίαν εκ του άπωλεσθέντος Βυζαντίου και μερικών νέων άπόψεων τής νοοτροπίας του Βυζαντίου έν έξορία.

XVI, 489-493: Les archives médiévales du Mont Athos: État actuel de l'inventaire et programme de publication.

Εις τήν άνακοίνωσίν του αυτήν προς τó 13ον Διεθνές Συνέδριον Βυζαντινών Σπουδών εις τήν Όξφόρδην τó 1967 ό σ. προβαίνει εις άπολογισμόν του μέχρι τότε έργου τής έπιστημονικής εκδόσεως τών μεσαιωνικών εγγράφων τών Μονών του Άθω, ελληνικών πρό παντός αλλά και άλλογλώσσων, ως προβλέπεται: αυτή εις τήν γαλλικήν σειράν «Archives de l'Athos». Τί ύπάρχει δηλαδή, τί έχει ήδη εκδοθή, με βάση κυρίως τήν Βιβλιογραφίαν του Μ. Μανούσακα (ΕΕΒΣπ. 1963), και τί έτοιμάζεται νά εκδοθή.

Άναφέρει τās διατυπώσεις άναζητήσεως εγγράφων εις τās Μονάς του Άθω και τά άπίθανα πολλάκις μέρη άνευρέσεώς των, τούς εκτός του Άθω ύπάρχοντας Καταλόγους και Συλλογές φωτογραφιών εγγράφων του Άθω τών διαφόρων κατά καιρούς έπιστημονικών άποστολών εις αυτόν και κατόπιν κατά Μονήν, ποίων μονών ξεεδόθησαν τά έγγραφα

ποιών έτοιμάζεται ή έκδοσις, ένδεκα έν τῷ συνόλῳ ἀπό εἴκοσι, και έκ τῶν ὑπολοίπων πόσα έγγραφα εἶναι γνωστά και πόσα έξ αὐτῶν έξεδόθησαν ἀτελῶς μέχρι σήμερα.

XVII, 195-201: Ἡ διανομή τῶν βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» τῆς Κρήτης (1170-1171) και ἡ δημοσιονομική πολιτική τοῦ Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ.

Εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν του αὐτὴν πρὸς τὸ 3ον Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον τοῦ 1968 ὁ σ. έξετάζει θέμα τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ ἐπὶ τῇ βάσει γνωστῆς προστάξεως αὐτοῦ τοῦ 1171, διὰ τῆς ὁποίας διακόπτεται ἡ παροχή 700 μοδίων σίτου εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου ἐκ τῶν βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» (κτημάτων) τῆς Κρήτης, διότι τὰ κτήματα αὐτὰ παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος εἰς τοὺς «ἐντοπίους», ἵνα τὸ Κράτος εἰσπράττη εἰς τὸ έξῆξ παρά τῶν καλλιεργητῶν τῶν φόρον εἰς νομίσματα.

Ἡ διὰ τοῦ μέτρου τούτου μείωσις τοῦ εἰς εἶδος εἰσοδήματος τοῦ Κράτους ἄς ἀμέσου καλλιεργητοῦ και ἡ μετατροπὴ τοῦ εἰσοδήματος ἀπὸ εἶδος εἰς χρῆμα ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ σ. ἐν τῷ πλασιῳ τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ Μανουήλ Α΄, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸ σύστημα τῆς «προνοίας» και τῆς «δωρεᾶς ἀκινήτου» ὑπὸ ὄρους παροχῆς ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ Κράτος, διὰ νὰ έξασφαλίσῃ ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρους χρηματικὸς πόρους ἀμείβον κρατικὸς λειτουργοὺς, ἀντὶ διὰ νομισμάτων, με μορφήν «προνοιῶν» και «δωρεῶν ἀκινήτων». τῶν ὁποίων τὰ χρηματικά εἰσοδήματα θὰ ἀπετέλουν τὴν ἀμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν.

Πῶς ἐλειούργει τὸ σύστημα, διασαφηνίζει ὁ σ. με δύο περιπτώσεις «δωρεᾶς ἀκινήτων», παραχωρήσεων δηλαδὴ βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» (κτημάτων) ὑπὸ ὄρους στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν, βάσει διασωθέντων ἐγγράφων, μίαν τῶν κτημάτων τῆς οἰκογενείας Σκορδίλη τὸ 1183 ἢ τὸ 1192 και μίαν τοῦ Χορτάτζη, τὸν ὁποῖον διεδέχθη τὸ 1196 ἡ Μονὴ τῆς Πάτμου.

XVIII, 23-31: Σημεῖωμα γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Ε΄ Παλαιολόγο (1390).

Μετὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ G. T. Dennis ἐπὶ τῇ βάσει δύο ἀνεκδότων κειμένων (Cod. phil. gr. 241, φ. 133-133^v τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης και Cod. paris. gr. 968, φ. 1-5^v) εἰς Jahrb. d. öster. Byz. Ges. 16 (1967) 175-187, ὅτι ὁ Ἰωάννης Ζ΄ Παλαιολόγος εἶχεν υἱόν, τὸν Ἀνδρόνικον Ε΄, ἀποθανόντα ἑπταετῆ πρὸ τῶν γονέων του, και ὅτι οὗτος γεννηθεὶς περὶ τὸ 1400/1 ἀπέθανεν περὶ τὸ 1407/8, ὁ σ. παρουσιάζει δύο μαρτυρίες πηγῶν (τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τοῦ Ἰγνατίου τοῦ ἐκ Σμολένσκ και τῆς Ἀναγραφῆς έξόδων τῆς Γενουατικῆς Massaria τοῦ Πέραν τοῦ ἔτους 1390), αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὑπῆρχε πράγματι αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος τὸ 1390, ἀλλὰ ἐπιτρέπουν εἰς τὸν σ. νὰ καθορίσῃ ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Ε΄ πρέπει νὰ εἶχε γεννηθῆ πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1390, ἀναγορευθεὶς αὐτοκράτωρ τὴν 13/4 Ἀπριλίου, και νὰ εἶχεν ἀποθάνει μεταξύ Σεπτεμβρίου 1390 και ἀρχῶν τοῦ 1397.

Ἐξετάζων κατόπιν τὰ τοῦ γάμου τοῦ Ἰωάννου Ζ΄ Παλαιολόγου, γεννηθέντος περὶ τὸ 1370, μετὰ τῆς κόρης τοῦ Φραγκίσκου Β΄ Gattilusi τῆς Λέσβου Εἰρήνης (ἀργότερον μοναχῆς Εὐγενίας), δέχεται ὅτι ὁ γάμος πρέπει νὰ ἐγένετο πρὸ τοῦ 1390, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ λύσῃ τὴν δυσκολίαν, ὅτι ἡ Εἰρήνη τὸ 1390 δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἦτο πλέον τῶν 6 ἐτῶν, και δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐγέννησε τὸν Ἀνδρόνικον Ε΄ πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1390, με τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Φραγκίσκος Β΄ Gattilusi εἶχε νυμφευθῆ και εἶχεν ἀποκτήσει τὴν Εἰρήνην πολὺ πρὸ τοῦ 1384, ἀφήνει ὅμως ἅλτα ἅλλα ἀνακύπτοντα προβλήματα, ὅπως Ἰωάννης Ζ΄ και Εἰρήνη δεύτεροι έξάδελφοι; Φραγκίσκος Β΄ Gattilusi νόθος υἱὸς Φραγκίσκου Α΄ και ὄχι υἱὸς Μαρίας Παλαιολογίνας;

XIX, 681-688: Le haradj dans l'empire byzantin du XVe siècle.

Ὁ σ. παρακολουθεῖ εἰς ἔγγραφα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁθῶ, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 15ου αἰῶνος, ὅτε μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἀγκύρας τὸ 1402 ἡ Θεσσαλονίκη καὶ μέρος τῆς Μακεδονίας μετὰ τῆς Χαλκιδικῆς ἐπεστράφησαν ὑπὸ τοῦ Σουλταίου εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, τὴν χρησιμοποίησιν καὶ σημασίαν τοῦ φορολογικοῦ ὄρου «χαράτζιν» καὶ τὸν τρόπον φορολογίας τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ὑπὸ τῶν διαδεχθέντων τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ τὸ φορολογικὸν τῶν σύστημα Βυζαντινῶν καὶ καταλήγει εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν τοῦλάχιστον περιοχὴν οἱ Ὀθωμανοὶ εἶχον διατηρήσει τὸ παλαιὸν φορολογικὸν σύστημα τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὅποιοι ἐπανεληθόντες διετήρησαν ἐπὶ τι διάστημα τὸν φορολογικὸν ὀθωμανικὸν ὄρον «χαράτζιν», μετάφρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ τοιοῦτου «τέλος».

XX, 527-533: À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI siècle: Le métropolitain de Turquie.

Ὁ σ. διεπίστωσεν ὅτι εἰς μερικὰ ἐκ τῶν χειρογράφων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεδόθη ἡ Συνοδικὴ ἀπόφασις τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου Στουδίτου τοῦ ἔτους 1028, ὑπάρχουν ἐξ ἱεράρχαι, μὴ περιληφθέντες εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἔκδοσιν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρεται μητροπολίτης Τουρκίας Ἰωάννης γνωστοῦ ὄντος ὅτι Τουρκίας σημαίνει Οὐγγαρίας.

Ἐξετάσας τὴν τάξιν πρωτοκαθεδρίας αὐτῶν καὶ συλλέξας προσωπογραφικὰς πληροφορίας περὶ αὐτῶν βεβαιοῦται ὅτι τὰ ὀνόματά των δὲν ἀποτελοῦν μεταγενεστέρην προσθήκην εἰς τὰ χειρόγραφα καὶ ὅτι πράγματι τὸ 1028 ὑπῆρχε προσφάτου ἰδρύσεως ἑλληνικὴ μητρόπολις καὶ μητροπολίτης πάσης Οὐγγαρίας, ἐξηρητημένης ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Τὴν ὑπαρξίν μητροπόλεως Τουρκίας (Οὐγγαρίας) τὸ 1028, ἐξηρητημένης ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὑποστηρίζουν μαρτυρίαι προσαγόμεναι ὑπὸ τοῦ σ., ἥτοι 1) Ἑλληνικὸν χειρόγραφον ἀχρονολόγητον τοῦ πρώτου χριστιανοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας, τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (997-1038), παραχωροῦν προνόμια εἰς ἑλληνικὴν μονὴν πόλεως τῆς Οὐγγαρίας τελοῦσης ὑπὸ Ἑλληνα μητροπολίτην, 2) μολυβδόβουλλον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Σφραγὶς Ἀντωνίου μοναχοῦ, συγκέλλου καὶ προέδρου Τουρκίας», εἰς τὸ ὁποῖον «σύγκελλος» καὶ «πρόεδρος» ὑποδηλοῦν μητροπολίτην, 3) μαρτυρίαν τοῦ ἱστορικοῦ Κιννάμου (Βόν., 222), ὅτι εἰς τὸ Παγάσιον (Bacs) τῆς Οὐγγαρίας τὸ 1164 εἶχε τὴν ἔδραν τοῦ «ὀ τοῦ ἔθνους ἀρχιερέως», καὶ 4) ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνο-ουγγρικῶν σχέσεων α) τὰ περὶ ἱερομονάχου Ἱεροθέου, χειροτονηθέντος τὸ 948 «ἐπισκόπου Τουρκίας», καὶ β) τὰ περὶ βαπτίσεως Οὐγγρου ἀρχηγοῦ (Ajtony) τὸ 1002 καὶ ἰδρύσεως Μονῆς τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου, ἅμα τῇ καταλήψει τοῦ Βιδινίου ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β'.

Ὅτως ὁ σ. διακρίνει δύο περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς μητροπόλεως Οὐγγαρίας, μίαν ἀπὸ τοῦ 948, τερματισθεῖσαν ὑπὸ τῶν Λατίνων τῆς Οὐγγαρίας μεταξὺ 970-1000, καὶ μίαν ἀπὸ τοῦ 1002, τερματισθεῖσαν μὲ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1204.

XXI, 269-281: Correspondence between Heraclius and Kavadh-Siroe in the Paschal Chronicle (628).

Ὁ σ. μελετᾷ τὴν ἀλληλογραφίαν Σιρὸς καὶ Ἡρακλείου μετὰ τὰς νίκας τοῦ τελευταίου τὸν Δεκ. 27 (Νινευί) καὶ Ἰαν. 628 (Δασταγέρτη), ὡς αὕτη διεσώθη εἰς τὸν Cod. vatic. gr. 1941 τοῦ 10ου αἰ. τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ καὶ εἰς τὸ φ. 300 καὶ εἰς τὸ τελευταῖον ἐφθαρμένον φ. 301 αὐτοῦ, τὰ περιέχοντα τὸ «ὑπομνηστικόν» τοῦ Σιρὸς καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Ἡρακλείου, τὴν ὄλην ἐπιστολὴν τουτέστιν, τὴν σταλεῖσαν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου τοῦ Gazak καὶ ἀναγνωσθεῖσαν τὴν 15ην Μαΐου 628 ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως.

Παραθέτει κατόπιν ό σ. τó κείμενον: Cod. vatic. gr. 1941, φφ. 300-301 και Πασχάλιον Χρονικόν, έκδ. Βόνν., σ. 735-737, και συγκρίνει αυτό πρòς τήν παλαιότεραν επιστολήν του Χοσρόου, τήν επικυροῦσαν τήν 50ετή συνθήκην του 562, ως παραδίδει αυτήν ό Μέ- νινδρος Προτήκτωρ, έκδ. De Boor, σ. 176-177, προσπαθών να συμπληρώση τó κενόν τών στ. 59-61 εις τήν άρχήν της άπαντήσεως του 'Ηρακλείου, και εξετάζει επί τή βάσει άφη- γηματικῶν πηγῶν (Πατριάρχου Νικηφόρου, Θεοφάνους χρονογράφου, Σεβέου άρμενίου ιστορικού, Μιχαήλ του Σύρου ιστορικού και άραβος ιστορικού 'Αγαπίου του Μενβιδ) προ- βλήματα της μορφής και ούσιαστικόν περιεχόμενον της άλληλογραφίας Σιρόη-'Ηρακλεί- ου, ως και τήν άκολουθηθεΐσαν διαδικασίαν της συνάψεως της συνθήκης του 628 μετά τών έπακολουθησάντων γεγονότων.

XXII, 1-8: Vardariotes, -W. L. Nd. R.-V. N. Nd. R: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934.

Ό σ. ύπενθυμίζει τās συντόμους πληροφορίας βυζαντινῶν χρονογράφων περι της πρώτης εισβολής Τούρκων (= Ούγγρων) τó 934 και παρακολουθεΐ τήν άνάμνησιν αυτής εις μεταγενεστέρους τών γεγονότων Ούγγρους χρονογράφους, ως του γραμματέως του βα- σιλέως Bela, διηγουμένου συν τοις άλλοις ότι μέρος τών εισβολέων παρέμεινεν επί βυζαν- τινου έδάφους και έλαβεν νέον όνομα παρά τών 'Ελλήνων, όπερ εξηγεΐ τήν ύπερξιν όπό του 10ου αιῶνος εις τήν κοιλάδα του 'Αξιου-Βαρδάρη τών Βαρδαριωτῶν Τούρκων, της έ- πισκοπής Βαρδαριωτῶν Τούρκων, τών συμπολεμησάντων μετά του Βασιλείου Β' «ύπο- σπόνδων» Τούρκων και του σώματος τών «Βαρδαριωτῶν» της αυτοκρατορικής φρουράς. Τήν αυτήν πενίαν πληροφοριῶν παρουσιάζουν αι ενδιαφερόμεναι πρò παντός διά τήν ά- σφάλειαν της πρωτευούσης βυζαντινῆς χρονογραφίαι και διά τήν κατ' άλλας βοηθητικῆς πηγῆς πολὺ μεγαλύτεραν δευτέραν εισβολήν Τούρκων (Ούγγρων) του 943.

'Εκκινῶν εκ τών άνωτέρω ό σ. προσάγει ανατολικῆς πηγῆς του 10ου αιῶνος (Masudi, Gardisi, Hudud-Al-Alam), εις τās άφηγήσεις τών όποιων εμφανίζονται όνομασία τουρ- κικῶν φυλῶν, δυσκόλως δυναμένων να ταυτισθοῦν, όπως W.L.ND.R ή V.N.ND.R. (με τὰ σύμφωνα μόνον του όνόματός των εις τήν άραβικὴν γραφήν) και άλλων τεσσάρων, και τών όποιων αι άφηγήσεις έθεωρήθησαν ύπό τών έρευνητῶν ως εκτεινόμεναι και πέραν της εισβολής του 934 και συνεπῶς ως συγχέουσαι τὰ πράγματα, όθεν έγέγοντο διάφοροι ταυ- τίσεις τών μυστηριωδῶν όνομάτων οὐδένα πείθουσαι.

Ό σ. στηριζόμενος εις χρονολογικά, εις ιστορικά και εις γεωγραφικά κριτήρια ά- νάγει τήν άφήγησιν του Masudi εις τήν εισβολήν τών Ούγγρων του 934 και βλέπει εις μὲν τὰ όνόματα W.L.ND.R ή V.N.ND.R τους Βαρδαριώτας Ούγγρους, εις δὲ τὰ άλλα τέσσαρα τὰ όνόματα μερικῶν εκ τών όκτώ ούγγρικῶν φυλῶν, τὰ όποια αναφέρει ό Πορφυρογέννη- τος, De admin. imp. 40, 4, Μέγερη, Νέκη, Γενάχ και Κάβαροι.

XXIII, 335-346: Notes sur un praktikon de pronoiaire (Juin 1323).

Ό σ. μελετᾷ τó δεύτερον εκ τών δύο ύπό του M.P. Schreiner εις τήν στάχωσιν του Cod. Add. 2603 (13ου ή 14ου αι.) της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Cambridge (άλ- λοτε της Μονής Διονυσίου) ανακαλυφθέντων και δημοσιευθέντων (JÖB 19, 1970, 33-49) βυζαντινῶν Πρακτικῶν επί περγαμνής.

A. 'Αναγνώσας τήν τελικὴν μονοκοנדυλιάν του όνόματος του άπογραφέως του Πρα- κτικού ως (Γεώργιος) «Φαρισαΐος» και επί τή βάσει της εξ άλλων έγγραφῶν τών Μονῶν του 'Αθω γνωστῆς σταδιοδρομίας του άπογραφέως τούτου, βοηθούσης και της 'Ινδικτιῶ- νος 6 του Πρακτικού, διορθώνει τήν χρονολόγησιν 1368 του έκδότου του Πρακτικού εις τó όρθόν: 'Ιούνιος 1323.

B. 'Εξετάζων τó περιεχόμενον του Πρακτικού, τó όποϊον είναι «παράδοσις οίκονο-

μίας» 80 νομισμάτων, εύρισκομένης εἰς τὸ χωρίον Λαγκαβίκεια τοῦ κατεπανικίου Ρεντίνας, εἰς τὸν Μανουήλ Μπερίλαν, ὑπηρετοῦντα εἰς τὴν ἔφιππον φρουρὰν (μέγα ἀλλάγιον) τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ συγκρίνων αὐτὸ πρὸς τὰ δύο παρόμοια ἀνέκδοτα Πρακτικά τῆς Μονῆς Ξενοφώντος καὶ πρὸς τὰ δύο ἐκδεδομένα τῆς Μονῆς Ζωγράφου καὶ τῆς Μονῆς Καρακάλα διαπιστώνει ὅτι τὸ Πρακτικὸν τοῦ Μπερίλα εἶναι τὸ πρῶτον γνήσιον Πρακτικὸν προνοιαρίου τελούντος ἐν κρατικῇ ὑπηρεσίᾳ, ἀποτελεῖ δηλαδὴ κρατικὴν παραχώρησιν ὑπὸ ὄρους παροχῆς ὑπηρεσιῶν προσωπικὴν καὶ μὴ κληροδοτουμένην.

C. Εἰς παρατηρήσεις κατόπιν ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ Πρακτικοῦ ἐρμηνεύει τὸν ὄρον «ἀντὶ οἰκουμένου» καὶ ἐξηγεῖ τὸν φορολογικὸν μηχανισμόν ἐκ τοῦ ὁποῖου οὗτος προέκυπεν, προβαίνων καὶ εἰς φορολογικοὺς ὑπολογισμοὺς κατόπιν συμπληρώσεως τῶν κενῶν τοῦ στ. 19.

XXIV, 285-302: L'organisation de la frontière orientale de Byzance au Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial.

Ἐκμεταλλεύομενος τὰς μοναδικὰς πληροφορίας τοῦ μεταξὺ 971-975 συνταχθέντος κώδικος Scorialensis gr. R-II-11 ἐπὶ τῆς γεωγραφίας τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ὁ σ. ἐρευνᾷ πῶς ὀργανώθη ἡ ἀπὸ τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Βασιλείου Α΄ κατὰ τῶν Παυλικιανῶν ἀρξαμένη καὶ διὰ τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ συνεχισθεῖσα ἐπέκτασις τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου τοῦ Βυζαντίου πρὸς ἀνατολάς.

Μὲ βάσιν τὰς πληροφορίας τοῦ ὡς ἄνω κώδικος, τῶν πηγῶν καὶ τῆς ὑπαρχούσης βιβλιογραφίας ἀπαριθμεῖ καὶ καθορίζει τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῶν νέων μικρῶν τῆν ἐκτασιν καὶ τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν ἀξανομένου ἀριθμοῦ Θεμάτων, προδιδόντων μίαν νέαν στρατιωτικὴν καὶ διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῶν νεοκτηθέντων ἀνατολικῶν ἐδαφῶν καὶ καθορίζοντων τὴν γραμμὴν τοῦ νέου βυζαντινοῦ συνόρου εἰς τὴν βόρειον Συρίαν, εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, νότιαν Ἀρμενίαν, καὶ εἰς τὴν παλαιὰν Ἀρμενίαν.

Τὸ νέον διοικητικὸν καὶ στρατιωτικὸν σύστημα συναντήσαν εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος κατακτηθέντα ἐδάφη τῆς ἀραβο-βυζαντινῆς συνοριακῆς ζώνης σημαντικὴν ἀρσίωσιν τοῦ ἑτερογενοῦς πληθυσμοῦ τῆς, λόγῳ προηγηθεισῶν ἐπανειλημμένων στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς αὐτήν, καὶ ἀναγκασθὲν νὰ ἀποικίση αὐτὴν κυρίως δι' Ἀρμενίων, προσφύγων τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν εἰς τὰς χώρας τῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐθνικῶν μειονοτήτων, ὀργάνωσε τὰ λαβόντα στρατιωτικὰ κτήματα καὶ ἀπολαύοντα θρησκευτικῆς ἀνεξίθρησκείας, ἀλλ' ἀπειθάρχητα καὶ ἄπιστα αὐτὰ πλήθη εἰς μικρὰς ἐκτάσεως Θέματα, μικρὰς στρατιωτικῆς δυνάμεως πεζῶν πλαισιουμένων ὑπὸ δυσαναλόγως μεγάλου ἀριθμοῦ βαθμοφόρων, ὀνομασθέντα «ἀρμενιακά», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ μεγάλα «ρωμαϊκά», καὶ ἀποτελέσαντα τὸ νέον διοικητικὸν σύστημα τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου τὸ 950, ἔργον πιθανῶς τῆς διοικήσεως τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τῆς οἰκογενείας τῶν Φωκάδων, διαλυθὲν ὁμως ἀργότερον μετὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ Βάρδα Φωκᾶ καὶ τοῦ Βάρδα Σκληροῦ δι' ἐπανειλημμένων μετοικήσεων τῶν ἀπειθάρχων καὶ ἀπίστων αἵρετικῶν αὐτῶν νεοβυζαντινῶν πληθυσμῶν.

XXIV, α: La frontière orientale de Byzance au Xe siècle (d'après Scorialensis).

Χάρτης, ληφθεὶς ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφέως: Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire par N. Oikonomidès. carte I, Paris 1972.

Κωνστ. Ἄπ. Βακαλόπουλου, Οικονομική λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ καὶ θρακικοῦ χώρου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα στὰ πλαίσια τοῦ διεθνoῦς ἐμπορίου, Θεσσαλονίκη 1980, 8ο, σελ. 216.

Ἡ διερεύνηση τῶν συνθηκῶν ποὺ καθόρισαν καὶ χαρακτήρισαν στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, τὴν πολιτική, κοινωνική, οἰκονομική καὶ πολιτιστική θέση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, δὲν ἔχει ἀποφέρει ιδιαίτερα θετικoὺς καρπούς. Ἐν ἔξαιρηθεῖ ἡ συστηματικὴ προσέγγιση ὀρισμένων καίριων προβλημάτων στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἄμεσα κυρίως συνυφασμένων μὲ τὴν ἀνταγωνιστικὴ διαμάχη τῶν ἔθνοτήτων γιὰ τὴν ἐπικράτηση στὴ Μακεδονία, ἢ καὶ κάποιες σποραδικὲς συμβολὲς μὲ ἀναφορὰ στὴν πολιτιστικὴ δραστηριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐπισημανθεῖ ἔστω καὶ μιὰ ἄξια λόγου ἱστορικὴ σύνθεση. Ἡ μελέτη εἰδικότερα τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν φαινομένων, καθοριστικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς δυναμικῆς παρουσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν εὐρύτερο χώρο τῆς Νότιας Βαλκανικῆς καὶ τῆς Ἑγγῆς Ἀνατολῆς, οὐδέποτε ἀναλήφθηκε μὲ τρόπο συστηματικὸ. Καὶ τὸ βασικὸ αὐτὸ κενὸ ἀποβαίνει ἀκόμη περισσότερο αἰσθητὸ στὸ μέτρο ποὺ οἱ ἐρευνητὲς τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν κρατῶν στρέφουν συστηματικὰ τὴν προσοχή τους πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴ κατεύθυνση. Ἡ πρώτη, ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ, γενικὴ προσέγγιση ὑπογραμμίζει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀνάγκη ὄχι μόνον γιὰ μιὰ παράλληλη γενικὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ μιὰ εἰδικότερη συστηματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν φαινομένων ποὺ συνάπτονται μὲ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις στὸν χώρο τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης.

Ἡ πρωτοβουλία τοῦ κ. Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου νὰ χαράξει μιὰ καίρια τομὴ στὴ διερεύνηση τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς στὴ νευραλγικὴ αὐτὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ θὰ ἦταν καὶ ἀπὸ μόνη αὐτῆ τὴν ἄποψη ἄξια γιὰ ἰδιαίτερη ἔξαρση. Ἡ συμβολὴ του ὅμως τείνει νὰ πάρει καὶ πιὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἔρευνά του συνδυάζει τὴν ἀξιοποίηση βασικῶν ἀρχειακῶν πηγῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ μὲ τὴν ἱκανότητα γιὰ προσέγγιση τῶν ιδιόμορφων οἰκονομικῶν φαινομένων. Ἀναντίρρητα, ἡ καθυστέρηση στὴν ἀνάληψη ἀνάλογων μελετῶν ἦταν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ συναρτημένη μὲ τὴ δυσχέρεια στὴν προσπέλαση τοῦ ἀναγκαίου πρωτογενoῦς ὕλικου ἀφενός, καὶ στὴ διαπραγμάτευση τῶν εἰδικότερων οἰκονομικῶν προβλημάτων ἀφετέρου. Ἡ βασικὴ ἀνταπόκριση τοῦ σ. στίς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις τοῦ θέματος θὰ ἦταν δυνατὸ, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, νὰ θεωρηθεῖ σὰ συνεισφορὰ διττὰ ἐνδιαφέρουσα.

Ὁ κ. Κ. Βακαλόπουλος ἀντλήσε τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς μελέτης του ἀπὸ τὰ διπλωματικὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Γαλλίας καὶ ἀπὸ τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Μ. Βρετανίας καὶ τῆς Αὐστρίας. Ὅπως δὴποτε, οἱ προξενικὲς ἐκθέσεις ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ συνθέτουν τὴ σχετικὰ ἀμεσότερα προσιτὴ ἀλλὰ καὶ περισσότερο ἀξιόλογη ἀρχειακὴ πηγὴ μὲ ἀναφορὰ στὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης. Ἡ παλαιότερη δημοσίευση, ἰδίως ἀπὸ τὸν Ν. Michoff (*Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie*), ὀρισμένων προξενικῶν ἐκθέσεων —γαλλικῶν κυρίως— θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις γιὰ μιὰ καθολικὴ συνθετικὴ θεώρηση τῶν φαινομένων. Κάτω ἀπὸ εἰς συνθήκες αὐτές, μόνη ἢ ἀναδίφηση τοῦ ἀδημοσίευτου πρωτογενoῦς διπλωματικοῦ ὕλικου προσφερόταν γιὰ νὰ παράσχει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴ συστηματικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος. Ἀσφαλῶς, ἡ πιθανὴ ἀναζήτησις στὸ μέλλον ὀρισμένων ἐπιμέρους ποσοτικῶν μεγεθῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐμπορικὴ διακίνηση στὴ νότια Βαλκανικὴ καὶ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴ διερεύνηση καὶ ἀρχείων εἰδικότερης προελεύσεως (ἀρχεῖα τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Μασσαλίας, συλλογὲς Ἐθνικῶν Ἀρχείων τῆς Γαλλίας, ἀρχεῖα ἰταλικῶν πόλεων κλπ.). Ἡ ὑπογράμμιση, ἐν τούτοις, τῆς ἀπίστευτης αὐτῆς προοπτικῆς δὲν ἀναιρεῖ τὴ διαπίστωση γιὰ τὴ βασικὴ συμβολὴ τῆς ἀρχειακῆς ἔ-

ρευνας του κ. Βακαλόπουλου ή όποια και συνδυάζεται με μία ιδιαίτερα ίκανοποιητική βιβλιογραφική ένημέρωση πάνω στα πορίσματα των παλαιότερων και νεότερων έρευνών τόσο στον ευρύτερο διεθνή όσο και ειδικότερο επιστημονικό χώρο της Βαλκανικής.

Παρά τή βασική ένταξή του στον κύκλο των έρευνών της νεότερης έλληνικής ιστορίας, ό κ. Κ. Βακαλόπουλος αντιμετώπιζει θετικά και τά κυρίως οικονομικά φαινόμενα—στη γενική θεώρηση και την ειδικότερη προβληματική τους. 'Η συνακόλουθη—κάτω από τις συνθήκες αυτές— αξιοποίηση των δυνατοτήτων που παρέχει τό αρχαιακό ύλικό άνοιγει μία ενδιαφέρουσα προοπτική και στο επίπεδο της ιστορίας του οικονομικού βίου στο χώρο της νότιας Βαλκανικής. 'Αλλ' άκριβώς ή ιδιοτυπία του αντικειμένου της μελέτης, στο μέτρο που συνέχεται με την προσφυγή σε μεθόδους διαφορετικής κλαδικής προελεύσεως, τείνει νά εξηγήσει και την παράθεση όχι μόνο των εισαγωγικών αλλά και των συμπαρασμητικών παρατηρήσεων του συγγρ. στο πρώτο μέρος της μελετης. 'Η άμεση, πράγματι, συνάρτηση των οικονομικών φαινομένων στο έσωτερικό της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας—στον τομέα της παραγωγής όσο και του έμπορίου— με τά ευρύτερα κυκλώματα, τις πιέσεις και τις ανάγκες της παγκόσμιας άγοράς, θά καθιστούσε άπρόσφορη—κατά την προφανή άποψη του σ.— την άνάλυση των ποσοτικών δεδομένων που περιλαμβάνονται στα έπόμενα τμήματα της μελέτης, χωρίς νά έχει παρασχεθεί στον άναγνώστη ή δυνατότητα νά τά έντάξει στον ευρύτερο διεθνή περίγυρο, καθοριστικό για τή διάμρφωση της. 'Η βασική αυτή αντίληψη στην όλη διάταξη της ύλης εξηγεί πιθανότατα και τό δισταγμό του— ίσως και για νά μήν επαναλάβει προγενέστερες παρατηρήσεις— νά προχωρήσει σε μία περισσότερο συνθετική θεώρηση των τοπικών φαινομένων που καλύπτουν τό δεύτερο κυρίως μέρος της μελέτης.

Συγκεκριμένα, ό σ., σ' ένα κεφάλαιο εισαγωγικό (σσ. 9-25), εξετάζει τή γενική οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην νότια Μακεδονία και τή Θράκη σε συνάρτηση με την ευρύτερη διεθνή συγκυρία της εποχής. Στο πρώτο, αντίθετα, κεφάλαιο της μελέτης του διερευνά την έσωτερική όψη του ίδιου φαινομένου και τις καθοριστικές συνθήκες της οικονομικής και κοινωνικής κατάστάσεως στο γεωγραφικό αυτό χώρο, με άναφορά στη λειτουργία του τσιφλικιού και στις επιπτώσεις από τό Χάτι Σερίφ του 1839 και τό Χάτι Χουμαγιούν του 1856. Τό αντικείμενο του Β' κεφαλαίου (σσ. 38-54) έντοπίζεται στην ειδικότερη εξέταση της οικονομικής λειτουργίας στο χώρο της σημερινής έλληνικής κεντρικής Μακεδονίας, με σημεία βασικής άναφοράς τή Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες. 'Ακολουθεί ή επισήμανση των χαρακτηριστικών στοιχείων της διαχρονικής εξέλιξεως του έξωτερικού έμπορίου της Θεσσαλονίκης (κεφ. Γ', σσ. 55-86), ένώ στα δύο τελευταία κεφάλαια επεκτείνεται ή διερεύνηση των οικονομικών όρων στο χώρο της νότιας, σημερινής έλληνικής, Μακεδονίας και Θράκης με την εξέταση των ειδικών συνθηκών στο σαντζάκι της Δράμας (κεφ. Δ', σσ. 87-124) και στην άνατολική Θράκη (κεφ. Ε', σσ. 125-147).

Στην ειδικότερη σύνθεσή τους, τό εισαγωγικό κεφάλαιο και τά κεφ. Α' και Γ' διαφέρουν αισθητά από τά κεφ. Β', Δ' και Ε'. Στα πρώτα ή συνθετική και συχνά πολύπλευρη διαπραγμάτευση των φαινομένων, χαρακτηρισμένη και από την πυκνότητα της διατυπώσεως, είναι άμεσότερα αισθητή τά τελευταία χαρακτηρίζονται από την παράθεση ιδιαίτερα χρήσιμων, άγνώστων βασικά ως σήμερα, ποσοτικών στοιχείων. 'Η διαφοροποίηση αυτή δέν ύποδηλώνει άναγκαστικά μία βασική ανεπάρκεια στην άνάλυση των φαινομένων που άποδίνονται περιγραφικά, έφόσον ή αίτιώδης συνάρτησή τους με τή διεθνή και την έσωτερική οικονομική και κοινωνική συγκυρία έχει ήδη επισημανθεί στα πρώτα κεφάλαια. Θά ήταν όμως ίσως σκόπιμο νά είχε επιχειρηθεί μία περισσότερο σφαιρική εξέταση και των επί μέρους αυτών φαινομένων—έστω και με την επισήμανση των κενών που δέν στάθηκε δυνατό ό συγγρ. νά καλύψει παρά την τόσο έκτεταμένη διερεύνηση των άναξιοποίητων ως σήμερα διπλωματικών αρχειακών πηγών— έλληνικών και ξένων.

Οι επιφυλάξεις που θά ήταν δυνατό να διατυπωθούν συνεχόνται κυρίως με την επισήμανση άβλεψιών, συχνά τυπογραφικών (άδυναμία περισσότερο αισθητή στους πίνακες). Στο σημείο αυτό όφειλει να καταλογισθεί στο σ. σπουδή ασυμβίβαστη με τη σοβαρότητα της όλης προσπάθειάς του. Παράλληλα, θά ήταν δυνατό να διατυπωθούν και δύο ειδικότερες—μεθοδολογικές— παρατηρήσεις: 'Η παράθεση—σε μία ή δύο περιπτώσεις—έκτενών άποσπασμάτων από εκθέσεις και μάλιστα στο πρωτότυπό τους—παρά τὸ άναμφισβήτητο ένδιαφέρον τῶν κειμένων—τείνει νά διασπάσει τὸ ρυθμὸ τῆς συνθέσεως: ὁ τρόπος, τέλος, παραπομπῆς στὰ προξενικά έγγραφα δέν εἶναι ἐσφαλμένος ἢ ἀσαφής, ἀλλὰ θά ἀνταποκρινόταν πληρέστερα στὴν ἀνάγκη γιὰ ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη ἂν συμπεριλάμβανε—πέρα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ φακέλου—τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέα καὶ τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία τῆς ἀποστολῆς του.

Συμπερασματικά, παρά τὴ διατύπωση ὀρισμένων ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεων, ὀφείλω νά ὑπογραμμίσω τὴ θετικὴ συμβολὴ τῆς μελέτης τοῦ κ. Κ. Βακαλόπουλου στὸ ἐπίπεδο τόσο τῆς ἔρευνας τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστορίας ὅσο καὶ τῆς διερευνήσεως τῶν ειδικότερων οἰκονομικῶν φαινομένων στὸ νευραλγικὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. 'Η πρωτοτυπία καὶ ἡ σημασία τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ἀναδίφηση τῶν βασικῶν πρωτογενῶν πηγῶν, ἡ προσέγγιση τῶν πολὺπλευρῶν ὅσο καὶ δυσχερῶν προβλημάτων που συνεχόνται με τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης, ὑπογραμμίζουν τὴ συνεισφορὰ τοῦ κ. Κ. Βακαλόπουλου σ' ἓνα πεδίο που δέν εἶχε προσελκύσει ὡς σήμερα τὸ ἐρευνητικὸ ένδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν. Οἱ συμπερασματικὲς διαπιστώσεις τῆς μελέτης διαφωτίζουν ἄγνωστες πτυχῆς καὶ ἐπαληθεύουν ἀνεπιβεβαίωτες ὑποθέσεις με ἀντικείμενο τόσο τῆς γενικότερης οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ὅσο καὶ τὸν ειδικότερο ρόλο τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς νότιας Βαλκανικῆς στὴ διάρκεια μιᾶς κρίσιμης, ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἱστορικῆς περιόδου.

Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Γεωργίου Γ. Γούναρη, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, 80, σσ. 196 + σχῆδ. 4 + πίν. ἀσπρόμ. 50 (Δημοσιεύματα τῆς ΕΜΣ. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 56).

Τὸ ὑπὸ κρίση βιβλίον κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1978, ὅταν ὑποβλήθηκε με ἐπιτυχία ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στὴ νέα ἔκδοση δέν ἔχουν ἐπέλθει ἀλλαγῆς σὲ σχέση με τὴν πρώτη δημοσίευση, ἐκτὸς μόνο ἀπὸ μία προσθήκη, στὸ τέλος τοῦ κειμένου, που ἀναφέρεται σὲ πρόσφατο δημοσίευμα.

'Η διατριβὴ τοῦ Γ. Γούναρη ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη βῆμα στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας στὸν ἑλληνικὸ, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὸ βαλκανικὸ χῶρο, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Παράλληλα ἡ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν δύο ζωγραφικῶν μνημείων τῆς Καστοριάς ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς καλλιτεχνικῆς κληρονομιάς αὐτῆς τῆς πόλεως.

Στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου (σ. 7-8) ὁ Γ. Γούναρης τονίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴ συστηματικότερη μελέτη τῆς ζωγραφικῆς κατὰ τὸ 15ο καὶ 16ο αἰῶνα, ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κάνει καὶ μία σύντομη ἀναφορὰ στὰ παλαιότερα δημοσιεύματα τὰ σχετικὰ με τὰ δύο μνημεῖα που παρουσιάζει. Στὴ συνέχεια παραθέτει πίνακα περιεχομένων καὶ συντομογραφίων (σ. 9-11), καθὼς καὶ συνοπτικὴ βιβλιογραφία (σ. 13-19) κατανεμημένη σὲ ἑλληνόγλωσσα καὶ ξενόγλωσσα δημοσιεύματα. Τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου χωρίζεται σὲ δύο βασικὰ μέρη,

στο καθένα από τα όποια γίνεται μονογραφική παρουσίαση των δύο μνημείων. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται ή ζωγραφική του ναού των 'Αγίων 'Αποστόλων (σ. 21-104) και στο δεύτερο τής Παναγίας Ρασιώτισσας (σ. 105-178). Σ' ένα τρίτο, πολύ περιορισμένο σε όγκο, μέρος (σ. 179-182) καταχωρούνται τὰ γενικά συμπεράσματα, ενώ άμέσως μετά ακολουθεί ειδική προσθήκη του συγγραφέα σχετική με δημοσίευμα που αναφέρεται στην Παναγία Ρασιώτισσα (σ. 183-184). Τό κείμενο του βιβλίου κλείνει με τήν παράθεση σύντομης περιλήψεως στην άγγλική γλώσσα (σ. 185-186) και τήν καταχώρηση εικονογραφικού εύρετηρίου (σ. 187-188) και εύρετηρίου προσώπων, τόπων και ναών (σ. 189-193). Τέλος υπάρχουν κατάλογος σχεδίων και πινάκων (σ. 194-196), που ακολουθούν άμέσως μετά.

Τό πρώτο μέρος του βιβλίου άρχίζει με ένα σύντομο, αλλά κατατοπιστικό κείμενο, στο όποιο δίνονται τὰ βασικά άρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του ναού των 'Αγ. 'Αποστόλων του Γεωργίου (Τζώρτζια). Πρόκειται για λιθόκτιστο μονόχωρο κτίσμα του γνωστού τύπου που έπικρατεί στο βορειοελλαδικό χώρο κατά τήν περίοδο τής τουρκοκρατίας. 'Ο όρος μονόκλιτη βασιλική που χρησιμοποιείται από τό συγγραφέα έχει χαρακτηριστεί ως μη δόκιμος γι' αυτό του είδους τὰ κτίσματα (βλ. Ν. Νικονάνας, Βυζαντινοί ναοί τής Θεσσαλίας. 'Από τό 10ο αιώνα ως τήν κατάκτηση τής περιοχής από τους Τούρκους τό 1393, 'Αθήναι 1979, σ. 146, σημ. 516).

Στό άμέσως επόμενο κεφάλαιο ό συγγραφέας άσχολείται με τήν κτιτορική έπιγραφή, που σήμερα είναι σχεδόν κατεστραμμένη. Παραθέτει τό κείμενο τής έπιγραφής, σύμφωνα με προσωπική του άνάγνωση, και άκολούθως προχωρεί στο σχολιασμό της κατά στίχους και σε συνάρτηση με παλιότερες άναγνώσεις που έκαναν οί Γερμανός Χρηστίδης, 'Α. 'Ορλάνδος και Παντ. Τσαμίσης. 'Η έπιγραφή μάς παρέχει τὰ στοιχεία του κτίτορα, τό χρόνο κατασκευής των τοιχογραφιών (1547) και τό όνομα του ζωγράφου ('Ονούφριος), ενώ παράλληλα μάς γνωρίζει και τό όνομα του επισκόπου Καστοριάς σ' αυτό τό διάστημα (Μεθόδιος). 'Ο τελευταίος χαρακτηρίζεται από τό συγγραφέα ως μητροπολίτης, τίτλος που όμως άρχισε νά δίνεται στους επισκόπους Καστοριάς από τό 17ο αί. και έξής (πρβ. Τ. Γριτσόπουλος, Καστοριά, «Θρησκευτική και 'Ηθική 'Εγκυκλοπαιδεία» 7, 1965, 407). 'Ο Γ. Γούναρης άνάμεσα στις διορθώσεις πάνω στην όρθή άνάγνωση και συμπλήρωση τής έπιγραφής άποκαθιστά, με βάση τις νεότερες έρευνες, τό σωστό τύπο τής λέξεως που αναφέρεται στον τόπο καταγωγής του ζωγράφου, τό Βεράτι.

Στό τρίτο και πιό έκτεταμένο κεφάλαιο του πρώτου μέρους ό συγγραφέας προχωρεί στην εικονογραφική άνάλυση του ζωγραφικού διακόσμου του ναού, ένα μέρος του όποιου έχει καταστραφεί (οί περισσότερες από τις παραστάσεις του νότιου τοίχου). Προηγείται ή καταχώρηση του εικονογραφικού προγράμματος, τό όποιο άκολουθεί τήν παλαιολόγια παράδοση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα μνημεία του βαλκανικού χώρου. 'Η εικονογραφική εξέταση χωρίζεται σε δύο επί μέρους τμήματα, στις τοιχογραφίες τής κόγχης και του ανατολικού τοίχου και σ' εκείνες των υπόλοιπων τοίχων. Στο πρώτο τμήμα αναλύονται τὰ γνωστά θέματα του εύχαριστηριακού και δογματικού κύκλου, ενώ στο δεύτερο οί συνθέσεις του Δωδεκάορτου και οί μεμονωμένες μορφές άγίων, οί όποιοι, ως συνήθως, παριστάνονται σε δύο ζώνες· ή μία (ή άνω) άποτελείται από στηθάρια με προτομές και ή δεύτερη (ή κάτω) από όλόσωμους άγίους που εικονίζονται κάτω από διακοσμητικά τόξα.

'Ο συγγραφέας προβαίνοντας σε άναλυτική εικονογραφική εξέταση περιγράφει ξεχωριστά όλες τις σκηνές και τὰ επί μέρους έπεισόδια, τονίζοντας χαρακτηριστικές λεπτομέρειες που άποτελούν τό σημείο άναφοράς σε άλλα συναφή μνημεία. Παράλληλα όμως με τήν εικονογραφική προχωρεί και στην αισθητική άνάλυση των συνθέσεων και των μορφών, καθώς και σε μία πρώτη τεχνολογική εξέταση, σε σχέση κυρίως με τήν όργάνωση των σκηνών και τή λειτουργία των χρωμάτων και των φωτισμών. 'Ιδιαίτερη προσοχή άφιερώνει ό συγγραφέας στη βιβλιογραφική κάλυψη των εικονογραφικών θεμάτων και τόν

παραλληλισμό τους με προγενέστερα και σύγχρονα τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ζωγραφικά ἔργα. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη διαπιστώνεται ὅτι ὁ Ὀνούφριος, παρόλο ὅτι ἀκολουθεῖ τὰ γνωστά εἰκονογραφικά πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινούνται οἱ ζωγράφοι τῆς κρητικῆς σχολῆς κατὰ τὸ 16ο αἰώνα, συνδέεται στενά με τὴν παλιότερη βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ κυρίως με τὴν παλαιολόγεια. Ἡ λιτότητα ποὺ παρατηρεῖται στὶς συνθέσεις του καθὼς καὶ ἔνας ἀριθμὸς συγκεκριμένων λεπτομερειῶν σχετίζονται ἄμεσα με προγενέστερα μνημεῖα τῆς Καστοριάς (Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Ἁγ. Ἀθανάσιος τοῦ Μουζάκη) καθὼς καὶ τοῦ εὐρύτερου μακεδονικοῦ χώρου (Χριστὸς Βεροίας, Ἁγ. Νικόλαος Ὁρφανός). Ἀντίθετα, τὰ δυτικὰ δάνεια, σύμφωνα με τὸ συγγραφέα, εἶναι πολὺ λίγα καὶ περιορίζονται σὲ λεπτομέρειες, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ κρινάνθημα στὴν κορυφὴ τοῦ σκῆπτρου ποὺ κρατᾷ ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τὰ λυμένα μαλλιά τῶν φίλων τῆς Θεοτόκου στὴν Κοίμηση, ἡ πτύωση τῆς χλαμύδας μερικῶν στρατιωτικῶν ἁγίων, ἐνῶ ὡς πιθανὴ δυτικὴ ἐπίδραση θεωρεῖται καὶ ἡ συνένωση σὲ μία σύνθεση τῶν παραστάσεων «Χαίρετε» καὶ «Μὴ μοῦ ἄπτου». Ὁ συγγραφέας ἀκολουθώντας τὴ γνώμη τοῦ G. Millet χαρακτηρίζει ὡς δυτικὴ συνήθεια τὸ τεντωμένο χέρι τοῦ Ἐκατόνταρχου στὴ «Σταύρωση». Αὐτὴ ὁμῶς ἡ εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένη σὲ μνημεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου: πρβ. γιὰ παράδειγμα δύο εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ τοῦ 13ου αἰώνα (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Α', Ἀθήναι 1956, εἰκ. 89, 194), ἡ τῆς ἀνάλογες τοιχογραφίες στὸν Ταξιάρχη Μητροπόλεως στὴν Καστοριά (Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά I, Βυζαντινὰ Τοιχογραφία, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 124 β) καὶ τοῦ Μπερέντε στὴ Βουλγαρία (E. Bakalova, Stenopisite na carkvata pri selo Berende, Sofija 1976, πίν. 29).

Ἡ στενὴ ἐξάρτηση τοῦ Ὀνούφριου ἀπὸ τὴν παλαιολόγεια παράδοση καὶ ιδιαίτερα ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς διακοσμῆσεως τῶν μνημείων τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ νότιου βαλκανικοῦ χώρου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῶν μεμονωμένων μορφῶν, ὅπως τῆς ομάδας τῶν ἁγίων ἰατρῶν —εὐρύτητα διαδεδομένων στὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς ἢ τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τῶν πατρῶνων τοῦ ναοῦ στὸ νότιο τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο, θεση ποῦ, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, συνηθίζεται στὰ μακεδονικὰ μνημεῖα ἀπὸ πολὺ νωρίς (ἀπὸ τὸν 11ο αἰ).

Τὸ τέταρτο κατὰ σειρά κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους εἶναι ἀφιερωμένο στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ Ὀνούφριου. Ὁ ζωγράφος, ποὺ σύμφωνα με ὑπολογισμοὺς τοῦ συγγραφέα πρέπει νὰ γεννήθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, ἐζῆσε καὶ ἐργάστηκε κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ Βερατίου τῆς Ἀλβανίας. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ὀνούφριου ὑπάρχουν τρία ζωγραφικά σύνολα τὰ ὁποῖα ὑπογράφει —τὸν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Καστοριάς, τὸ Ἁγ. Νικολάου στὸ Shelcan καὶ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στὸ Valsh—, ἐνῶ ἄλλα τοῦ ἀποδίδονται με βάση τὰ ἐσωτερικὰ γνωρίσματα τῶν τοιχογραφιῶν: τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὸ φρούριο τοῦ Βερατίου καὶ, σύμφωνα με παρατηρήσεις τοῦ Γ. Γούναρη, τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων τοῦ Γυμνασίου στὴν Καστοριά. Παράλληλα, ὕστερα ἀπὸ ἔρευνες τοῦ ἄλβανοῦ ἐπιστήμονα Th. Popa ἀποδίδεται στὸν Ὀνούφριο καὶ ἕνας ἀριθμὸς φορητῶν εἰκόνων, ἐνῶ σύμφωνα με τὸ συγγραφέα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πιθανὸ ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ ζωγράφου ἐκτείνεται καὶ σὲ ἄλλα, ἀγνωστα ἀκόμη, μνημεῖα τοῦ ἄλβανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ χώρου. Μιὰ πρόσφατη μελέτη τοῦ γιουγκοσλάβου ἐπιστήμονα B. Babić γιὰ δύο ἀκόμη ζωγραφικά μνημεῖα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ὀνούφριο ἐπιβεβαιώνει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν ἄποψη τοῦ Γ. Γούναρη. Ὁ B. Babić στὸ δημοσίευσμά του «Fresko-živopis slikara Onufrija na zidovima crkava prilepskog kraja» (=Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ζωγράφου Ὀνούφριου στοὺς τοίχους ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Περλεπέ), στὸ «Zbornik za likovne umetnosti» 16 (Novi Sad 1980), 271-280, μελετᾷ τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως

στη μονή Ζrze, και τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγ. Νικολάου στοῦ ὁμώνυμο χωριό. Ὡς χρόνο ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν στὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα ὁ Β. Babić θεωρεῖ τὸ ἔτος 1535. Ὁ γιουγκοσλάβος ἔρευνητὴς καταλήγει σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μὲ βάση τις μεγάλες ἀναλογίες ποῦ παρουσιάζουν τὰ δύο ζωγραφικὰ σύνολα μὲ μία εἰκόνα τῆς Δεήσεως στὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγ. Νικολάου τοῦ Ζrze, ποῦ χρονολογεῖται ἀκριβῶς στὰ 1535 καὶ ἀποδίδεται μὲ μεγάλη πιθανότητα στὸν Ὀνούφριο.

Τὸ ἴδιο λεπτομερειακὴ μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ εἶναι καὶ ἡ τεχντροπικὴ ἀνάλυση τῆς ζωγραφικῆς τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων. Ὁ συγγραφέας ἀφοῦ δώσει ὀρισμένα τεχνολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοιχογραφιῶν (χρησιμοποιήθηκε ἡ μέθοδος τῆς ξηρογραφίας) στρέφεται στὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς γλώσσας τοῦ Ὀνούφριου, ἀποσκοπώντας στὸν καθορισμὸ τῆς καλλιεχνικῆς προσωπικότητος τοῦ ζωγράφου καὶ τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του. Ἡ ἀνάλυση χωρίζεται σὲ δύο ὑποκεφάλαια, ἀφιερωμένα τὸ πρῶτο στίς συνθέσεις καὶ τὸ δεύτερο στίς μεμονωμένες μορφές. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τις συνθέσεις, αὐτὲς γίνονται ἀντικείμενο ἰδιαίτερης γιὰ τὴν κάθε μία ἐξετάσεως, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ μεμονωμένες μορφές ἀντιμετωπίζονται συνολικὰ μὲ εἰδικὸ τονισμὸ ὀρισμένων μόνο χαρακτηριστικῶν στοιχείων. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τρόπος ἀναλύσεως ἴσως ἦταν προτιμότερος καὶ γιὰ τις συνθέσεις, γιὰτὶ ἔτσι θὰ ἀπφεύγονταν οἱ ἐπαναλήψεις, ἐφόσον τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων παρουσιάζει, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες ἐξαιρέσεις, τεχντροπικὴ ὁμοιότητα.

Τὸ ἔργο τοῦ Ὀνούφριου διακρίνεται γιὰ τὴ σωστὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου, τὸ δέσιμο τῶν σκηνῶν καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ τοπίου στὴ διάρθρωση τῶν συνθέσεων, καθὼς καὶ γιὰ μία τάση ρεαλισμοῦ στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ζωικοῦ καὶ φυτικοῦ κόσμου, στοιχεῖο ποῦ, κατὰ τὸ συγγραφέα, ἀπηχεῖ δυτικὴ ἐπίδραση. Ὅσον ἀφορᾷ ὁμως τὴν ὑπόδοση τῶν μορφῶν, ὁ ζωγράφος, παρὰ τὴ σχεδιαστικὴ του ἱκανότητα, διακρίνεται γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἐπιτύχει πλαστικότητα καὶ ζωντάνια. Οἱ μορφές του εἶναι ψυχρὲς καὶ οὐδέτερες μὲ ἐκδηλῆ τὴν ἀπουσία τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου στὴν ἀποτύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν, γεγονὸς ποῦ, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας, ὀφείλεται κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος στὴν κακὴ ἐναλλαγὴ τῶν φῶτων καὶ τῶν χρωματικῶν τόνων.

Γιὰ τις τοιχογραφίες τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων παλιότερα ὁ Μ. Χατζηδάκης εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι σ' αὐτὲς ὁ Ὀνούφριος χρησιμοποίησε τὴν τεχνικὴ τῶν εἰκόνων. Ὁ Γ. Γούναρης δὲν ἀποδέχεται αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀπουσιάζουν ἀπὸ τις τοιχογραφίες τεχντροπικὰ στοιχεῖα ποῦ χαρακτηρίζουν τις εἰκόνες ποῦ ἀποδίδονται στὸν ἴδιο καλλιτέχνη. Παρόμοια μὲ τὸ συγγραφέα γνώμη εἶχε ἐκφέρει ὁ Ἄ. Ξυγγόπουλος, ὁ ὁποῖος κατέληξε στοῦ συμπέρασμα ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων βρίσκεται πολὺ κοντὰ στίς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ Ἄθω, ἔργο τοῦ Θεοφάνη. Μὲ βάση αὐτὴν τὴν ἄποψη ὁ συγγραφέας διερευνᾷ τις σχέσεις ποῦ παρουσιάζει τὸ ἔργο τῶν δύο ζωγράφων, οἱ ὁποῖες περιορίζονται κυρίως σὲ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα. Οἱ ὁμοιότητες ποῦ διακρίνει ὁ συγγραφέας τὸν ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ὀνούφριος θὰ πρέπει νὰ γνώρισε τὸ ἔργο τοῦ Θεοφάνη παραμένοντας κάποιον χρονικὸ διάστημα στοῦ Ὄρος ἢ τὰ Μετέωρα. Παράλληλα ἐπισημαίνει τὴν ἀδυναμία τοῦ ζωγράφου τοῦ Βερατίου νὰ φτάσει στοῦ ἐπίπεδο τοῦ Θεοφάνη κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἱκανότητα τοῦ τελευταίου νὰ ἐκφράζει μὲ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τὸν ἐσωτερικὸ κόσμον καὶ τὸν παλμὸ τῶν εἰκονιζομένων.

Περαίνοντας τὴν τεχντροπικὴ ἀνάλυση ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐνταξὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ὀνούφριου μέσα στὰ πλαίσια τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς κατὰ τὸ 15ο καὶ 16ο αἰῶνα στοῦ βουλκανικὸ χώρον. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Γ. Γούναρης υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Σ. Πελεκανίδη ὅτι ὁ Ὀνούφριος πρέπει νὰ καταταγεῖ σ' ἐκείνους τοὺς ζωγράφους τοῦ 16ου αἰῶνα ποῦ παράλληλα μὲ τὰ νέα στοιχεῖα τῆς κρητικῆς τεχντροπίας παρουσιάζουν στοῦ ἔργο τους εἰκονογραφικὰ καὶ τεχντροπικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ «Μακεδονικὴ» ζωγραφικὴ. Παρόμοιο συγκερασμὸ κρητικῶν καὶ παλαιολόγειων χαρακτηριστικῶν παρουσιάζει

ζει κατά τὸ 16ο αἰ. μία σειρά μνημείων τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ βαλκανικοῦ χώρου γενικότερα. Ἀνάμεσα στὰ πρῶτα ἀπ' αὐτά, ὁ συγγραφέας κατατάσσει τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Νικολάου Μεγαλειοῦ Καστοριάς (1505), γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ ζωγραφικὴ τῆς Μ. Παναγίας Πορφύρας στὴν Πρέσπα (1524) καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά (1524). Ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ζωγραφικὰ σύνολα διακρίνονται δύο ἀδημοσίευστα μνημεῖα τῆς Βέροιας, ὁ Ἁγ. Νικόλαος τῆς Μακαρινιώτισσας (1571) καὶ οἱ Ἁγ. Κήρυκος καὶ Ἰουλίτα (1582), καθὼς καὶ οἱ Ἁγ. Ἀνάργυροι στὰ Σέρβια (1600). Τέλος ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ ἐνδρύτερου βαλκανικοῦ χώρου ὁ Ἁγ. Στέφανος τῆς Μεσημβρίας στὴ Βουλγαρία (1599) καὶ οἱ ρουμανικοὶ ναοὶ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Snagon (1563) καὶ τῆς Κοιμήσεως στὴν Τίσιμνα (1564).

Ἐπαναλαμβάνοντας μὲ συντομία τὸ βασικὸ συμπέρασμα τῆς τεχντροπικῆς του ἀναλύσεως, ὁ συγγραφέας κλείνει τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου καὶ ἀφήνει γιὰ τὸ τέλος τὰ γενικὰ συμπεράσματα.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, χωρισμένο ἐπίσης σὲ πέντε κεφάλαια, γίνεται, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ μονογραφικὴ παρουσίαση τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας.

Στὸ σύντομο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου δίνονται τὰ βασικὰ στοιχεία τοῦ ἀπλοῦ μονόχωρου ναοῦ, ποῦ καὶ αὐτὸν ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει ὡς μονόκλιτη βασιλική. Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας ἀναδημοσιεύεται σύμφωνα μὲ ἀνάγνωση τοῦ Ἁ. Ὁρλάνδου. Στὸ σχολιασμό τῆς ἐπιγραφῆς ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπωνυμίας τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλοῦσας ὡς Ρασιώτισσας, προτείνοντας δύο ὑποθετικὰ λύσεις: Σύμφωνα μὲ τὴ μία ἄποψη τὸ ἐπίθετο Ρασιώτισσα σχετίζεται μὲ τὸν πρῶτο κτίτορα τοῦ ναοῦ ποῦ ἐνδεχομένως νὰ ἔφερε τὸ ὄνομα Ρασιῶς ἢ Ρασιώτης, ἐνῶ κατὰ τὴν ἄλλη ἄποψη ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Παναγίας Γλυκοφιλοῦσας μὲ τοὺς δύο σεβίζοντες ἀγγέλους προέρχεται ἴσως ἀπὸ πρότυπο τῆς περιοχῆς τῆς Raška. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ εὐλογοφανή, στεροῦνται ὅμως τὶς ἱστορικὲς ἢ ἄλλου εἶδους μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες θὰ τεκμηρίωναν τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ὑπόθεση. Ἡ ἄποψη πάντως νὰ σχετίζεται αὐτὴ ἡ ὀνομασία τῆς Θεοτόκου μὲ τὴ Raška (ἢ Rasija) κρίνεται ἀρκετὰ πιθανή, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι καὶ ἓνας ἄλλος τύπος τῆς Γλυκοφιλοῦσας, γνωστός μὲ τὸ ἐπίθετο Πελαγονίτισσα, ἦταν ἐνδύτατα διαδεδομένος στὶς βορειότερες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας (Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο τῆς Πελαγονίτισσας πρβλ. P. M i l j k o v i ć - P e p e k, Umilitelnište motivi vo vizantiskata umetnost na Balkanot i problemot na Bogorodica Pelagonitisa, «Zbornik na arheološkiot muzej», II, Skopje, 1968, 1-27).

Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, ποῦ σύμφωνα μὲ τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, κατασκευάστηκαν μὲ ἔξοδα τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντα Σταματίου Σιρόβα στὰ 1553, καταστράφηκε ἓνα μέρος: τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς διακόσμησης τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου καὶ τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν ὑπολοίπων.

Στὰ δύο κεφάλαια ποῦ ἔπονται, ὁ συγγραφέας προχωρεῖ στὴν ἐξέταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος καὶ τὴν περιγραφή τῶν τοιχογραφιῶν ἀκολουθώντας τὴν ἀρχὴ ποῦ ἐφάρμοσε καὶ στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ πρῶτου μέρους. Τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ ζωγράφος τῆς Ρασιώτισσας δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων. Στὴν κόγχη καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἐπαναλαμβάνονται οἱ γνωστὲς παραστάσεις ἀπὸ τὸ λειτουργικὸ κύκλο, μὲ μόνη αἰσθητὴ διαφορὰ τὴν ἐπουσία τοῦ Μελισμοῦ, πράγμα ποῦ κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ συγγραφέα ὀφείλεται πιθανὸν στὴν ἔλλειψη χώρου. Ὁ κύκλος παραστάσεων μὲ θέματα τοῦ Δωδεκαῶρου ἀναπτύσσεται μὲ τὴν προσθήκη εὐαγγελικῶν σκηνῶν ἀπὸ τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ, συνήθεια ποῦ χαρακτηρίζει ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο κ.έ. Παρέκκλιση ἀπὸ τὰ εἰωθῆτα

ἀποτελεί ἡ ἀπεικόνιση τῆς «Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου» στὸ βόρειο τοῖχο καὶ ὄχι στὸ δυτικὸ, γεγονός γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν δίνεται ἐξήγηση ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ συμπληρώνεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν μεμονωμένων μορφῶν καὶ τὶς ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ καὶ νότιου τοίχου, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν εἶναι στὸ σύνολό τους σύγχρονες μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τοῦ μνημείου. Οἱ τοιχογραφίες τῆς δυτικῆς προσόψεως ἀνήκουν στὴν ἴδια περίοδο μὲ τὸν ἐσωτερικὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας Γλυκοφιλοῦσας τῆς Ρασιώτισσας ποῦ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ἐνῶ οἱ συνθέσεις τοῦ νότιου τοίχου (Δευτέρα Παρουσία) ἀνάγονται στὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις τῆς δυτικῆς προσόψεως συγκαταλέγεται καὶ ἡ «Βάπτιση», γιὰ τὴ θέση τῆς ὁποίας ὁ συγγραφέας πολὺ σωστὰ διαπιστώνει ὅτι σχετίζεται μὲ τὸ μυστήριο τῆς Βαπτίσεως καὶ τὴν τέλεση τοῦ ἁγιασμοῦ.

Στὴν εἰκονογραφικὴ του ἐξέταση ὁ Γ. Γούναρης προβαίνει καὶ πάλι σὲ ἐκτενὴ ἀνάλυση τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐπὶ μέρος ἐπεισοδίων, ἐνημερώνοντας τὸν ἀναγνώστη τόσο γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ὅσο καὶ γιὰ τὶς παραλληλίες στὸ θεματολόγιο μὲ ἄλλα ζωγραφικὰ μνημεῖα. Ἀπὸ τὶς εἰκονογραφικὲς σχέσεις ποῦ ἐντοπίζει ὁ συγγραφέας, διαπιστώνεται ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας κινεῖται μέσα στὰ γνωστὰ πλαίσια τῆς ἀγιογραφίας τοῦ 16ου αἰώνα. Ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ Θεοφάνη καὶ τὴ Σχολὴ του μὲ διάθεση ὅμως νὰ ἀποφύγει τὴν πλήρη ὑποταγὴ του στὴν ἐπίδραση τοῦ μεγάλου καλλιτέχνη. Τὶς περισσότερες εἰκονογραφικὲς σχέσεις μὲ τὴν Παναγία Ρασιώτισσα παρουσιάζουν κατὰ πρῶτο λόγο ἡ Μονὴ Ντίλιου (1543), ἡ Μ. Βαρλαάμ στὰ Μετέωρα (1548), ἡ Μ. Ὁσίου Νικάνορα στὴ Ζάβορδα τῶν Γρεβενῶν (1534-1542) καὶ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Λαύρα (1560), ἐνῶ στενὲς εἶναι οἱ συγγένειες καὶ μὲ ἄλλες ἀγιορεϊτικὲς μονές, ὅπως τῆς Μ. Λαύρας (καθολικὸ, 1535), Σταυρονικήτα (1546) καὶ Διονυσίου (1547).

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν τεχνικὴ καὶ τεχντροπικὴ ἐξέταση τῶν τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ζωγράφου ἀνάμεσα στὶς καλλιτεχνικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς. Ὁ Γ. Γούναρης, ἀκολουθώντας τὴν ἴδια ἀρχή, ἀναλύει σὲ δύο ὑποκεφάλαια ὅλα τὰ τεχνικὰ καὶ τεχντροπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου. Μὲ βάση αὐτὰ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς Ρασιώτισσας κατορθώνει νὰ συνδυάζει τόσο τὴν παλιότερη βυζαντινὴ παράδοση ὅσο καὶ τὶς σύγχρονες τάσεις, ἰδιαίτερα τὰ στοιχεῖα τῆς τέχνης τοῦ Θεοφάνη, χωρὶς νὰ χάνει τὸ προσωπικὸ του ὕφος. Μὲ τὰ νέα στοιχεῖα, ποῦ ὁ ἴδιος εἰσάγει στὴν τέχνη του, παρουσιάζει ἕνα καθαρὰ προσωπικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο διακρίνεται γιὰ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐνότητα. Ἡ ἱκανότητα νὰ ἀποδίδει τὶς διάφορες ψυχικὲς καταστάσεις τῶν μορφῶν, ἡ ἔλλειψη μνημειακότητας καὶ ἡ μανιεριστικὴ διάθεση σὺν πλάσιμο τοῦ ὄγκου, ἡ διακοσμητικὴ διάθεση στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχῶσεων στὰ ἐνδύματα, ἡ διαφάνεια καὶ ἡ διάσπαση τῆς ὀπτικῆς μονοτονίας στὴ χρήση τῶν χρωμάτων καὶ ἡ συμβατικὴ ἀπόδοση τοῦ χώρου, ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ τεχντροπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζωγράφου τῆς Ρασιώτισσας. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ὁ συγγραφέας διαπιστώνει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τρία μνημεῖα τοῦ βορειοελληνικοῦ χώρου, ἡ Μ. Ὁσίου Νικάνορα, Μ. Βαρλαάμ καὶ Ἁγ. Νικόλαο Λαύρας. Οἱ στενὲς τεχντροπικὲς σχέσεις ποῦ παρουσιάζουν τὰ τέσσερα μνημεῖα μεταξύ τους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πολλὲς εἰκονογραφικὲς ὁμοιότητες ὀδηγοῦν τὸ συγγραφέα στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὰ ἀνήκουν στὸ ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη. Δεδομένου ὅτι τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς ὁμάδας αὐτῆς, τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγ. Νικολάου, εἶναι ὑπογεγραμμένο ἔργο τοῦ Φράγκου Κατελάνου, καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία ὁ συγγραφέας τὰ ἀποδίδει στὸν ἴδιο ζωγράφο. Πέρα ἀπ' αὐτὸ, ὁ Γ. Γούναρης ἐπισημαίνει τὴ μεγάλη τεχντροπικὴ συγγένεια τῆς ζωγραφικῆς τῆς Ρασιώτισσας μὲ τὶς τοιχογραφίες τῆς Μ. Ντίλιου κατὰ πρῶτο λόγο, καθὼς καὶ μὲ ὀρισμένα ἀκόμη μνη-

μεῖα, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται στὴ λεγόμενη «Σχολὴ τῶν Θηβῶν». Τέλος ὁ συγγραφέας ἀντικρούει τὴν ἄποψη τῆς Θ. Λίβα-Ξανθάκη ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς Ρασιώτισσας εἶναι διάφορος ἀπὸ τὸ Φ. Κατελάνο, ἐπικαλούμενος ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἓνα χαρακτηριστικὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ποὺ ἐμφανίζεται ἀποκλειστικὰ στὰ μνημεῖα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Κατελάνο: τὸ μικρὸ μετάλλιο τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουὴλ ποὺ κοσμεῖ τὸ στήθος μερικῶν στρατιωτικῶν ἀγίων.

Στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ Γ. Γούναρης συνοψίζει τὰ συμπεράσματά του ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων καὶ τῆς Ρασιώτισσας, τονίζοντας ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τὰ διαφορετικὰ τεχνοτροπικὰ ρεύματα ποὺ τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν μέσα στὰ πλαίσια τῆς Κρητικῆς Σχολῆς. Τὸ ἔργο τοῦ Ἱουνοφρίου εἶναι σοβαρὰ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν παλαιολόγια παράδοση, τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ μιμηθεῖ, χωρὶς τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι πολὺ ἐνθαρρυντικὸ. Ἀντίθετα ὁ Κατελάνος κατορθώνει νὰ χρησιμοποιήσει σωστὰ τὰ στοιχεῖα τῆς παλιότερης βυζαντινῆς παραδόσεως καὶ τὶς σύγχρονες μ' αὐτὸν τάσεις, ὥστε νὰ παρουσιάσει ἓνα προσωπικὸ, ἀξιόλογο ὕφος.

Ἀπὸ τὴν ἑκτηνὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Γούναρη εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε τὴ μεθοδικότητα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ συνέπεια τοῦ συγγραφέα στὸν τρόπο μελέτης καὶ προσεγγίσεως τοῦ ὕλικου. Ὁ Γ. Γούναρης, γνώστης τῶν προβλημάτων τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης, μᾶς παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε τὶς ἐξελίξεις καὶ τὶς τάσεις τῆς κρητικῆς τέχνης σ' ἓνα γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπου ἡ βυζαντινὴ παράδοση εἶναι πολὺ ζωντανὴ καὶ ἐπηρεάζει ζωηρὰ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς τέχνης. Ὁ συγγραφέας βασιζόμενος στὶς γνώσεις του πάνω στὴν παράδοση τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἀντιμετωπίζει καὶ τοποθετεῖ σωστὰ τὸ ἔργο τῶν δύο ζωγράφων, καὶ τὴν ξεχωριστὴ συμβολὴ τοῦ καθενὸς στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία τῶν μετὰ τὴν ἄλωση χρόνων. Παράλληλα, μὲ τὴν διατριβὴν τοῦ ὁ Γ. Γούναρης συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴν περαιτέρω παρουσίαση καὶ μελέτη τοῦ καλλιτεχνικοῦ πλούτου τῆς Καστοριάς, τῆς ὁποίας ἡ ἀξιολογώτατη πολιτιστικὴ παράδοση ἀποτελεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀντικείμενο ἰδιαίτερης προσοχῆς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ συμβολὴ τοῦ συγγραφέα θὰ ἦταν μεγαλύτερη, ἂν ἔκανε λόγο γιὰ τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτιστικὰ δεδομένα ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Καστοριά κατὰ τὴν περίοδο ποὺ τοιχογραφήθηκαν τὰ δύο μνημεῖα. Ἐτσι θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ σαφέστερη τόσο ἡ θέση τῶν δύο ζωγραφικῶν συνόλων μέσα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς τέχνης στὴν Καστοριά, ὅσο καὶ ἡ συμβολὴ τῆς τοπικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως στὸ ἔργο τῶν δύο ζωγράφων.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διατριβὴ τοῦ Γ. Γούναρη διακρίνεται ἀπὸ καθαρότητα ὕφους καὶ συναγωγῆς συμπερασμάτων, ἂν καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις θὰ ἦταν σκοπιμότερο τὰ συμπεράσματα γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα (εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ θεματολόγιο) νὰ ἀκολουθοῦν ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῶν σχετικῶν κεφαλαίων. Καθαρὴ καὶ σαφῆς εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας (τὰ ξένα τοπωνύμια Dečani καὶ Tismana ὅταν ὀριστικοποιοῦνται εἶναι προτιμότερο νὰ παίρνουν τὸ οὐδέτερο καὶ θηλυκὸ ἄρθρο ἀντίστοιχα). Προσεχτικὴ καὶ ἐπιμελημένη εἶναι ἡ καταχώρηση διαφόρων βιβλιογραφικῶν στοιχείων καὶ πληροφοριῶν γιὰ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴ μελέτη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὅπως ἡ σωστὴ καὶ ἀκριβῆς χρονολόγηση ὀρισμένων μνημείων: ὁ Ταξιάρχης Μητροπόλεως Καστοριάς χρονολογεῖται ἀκριβῶς στὰ 1369/60 (πρβ. Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME Δ', 97) καὶ ὄχι στὰ 1356 (σελ. 49,7), ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος τοῦ Μουζάκη στὰ 1383/84 (πρβ. Ἁ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., 157) καὶ ὄχι στὰ 1385 (σελ. 50,4, 63,4), ἐνῶ ἡ χρονολογία 1132 γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰῶνα τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων στὴν Καστοριά (σελ. 28,2) ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεταγενέστερη χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν, στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα. Ἐπιμελημένα τέλος καὶ εὐχρηστα εἶναι τὰ εἰρητηρία στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ἐνῶ κατατοπιστικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰκονογράφηση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν κα-

ταχώρηση φωτογραφικών αναπαραστάσεων των κτιτορικών επιγραφών, καθώς και των εξωτερικών άποψεων των κτισμάτων.

Χωρίς άμφιβολία, ή διατριβή του Γ. Γούναρη έκπληρώνει από πολλές άποψεις τους στόχους ενός άρτιου επιστημονικού έργου και άποιελεϊ σημαντική συμβολή στην έρευνα της μεταβυζαντινης τέχνης στο βορειοελλαδικό και βαλκανικό χώρο.

Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου
του Αΐμου

B. N. ΚΥΡΙΑΚΟΥΔΗΣ

Μέγας Άλέξανδρος, 2300 χρόνια από τον θάνατό του. Αύτος είναι ό τίτλος του καλαίσθητου τόμου-άφιέρωμα που κυκλοφόρησε τό 1980 στη Θεσσαλονίκη ή 'Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών ως 57ο δημοσίευμα της σειράς των 'Εκδόσεων της Μακεδονικής Βιβλιοθήκης, για να τιμήσει την μνήμη, τό έργο και την άκτινοβολία του μεγάλου στρατηλάτη και δραματιστή.

'Εκτός από τον Πρόλογο του Προέδρου της 'Εταιρείας (σελ. ζ'-ι') και μιá Είσαγωγή από τον Δ. Κανατσούλη, που εξετάζει τό πολιτισικό έργο του Μεγάλου Άλεξάνδρου (σελ. ιγ'-κδ'), ό τόμος περιλαμβάνει και δέκα όκτώ άρθρα ισάριθμων ξένων και έλλήνων μελετητών, προσκεκλημένων από την 'Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών ειδικά για την περίπτωση να διαπραγματευθούν θέματα άναφερόμενα στον γιό του Φιλίππου.

'Ωστόσο, τόσον από τον Πίνακα Περιεχομένων, όπου οί σχετικές προσφορές παρατίθενται χωρίς κάποια είδολογική κατά ένότητες θεμάτων κατάταξη, όσο και από αυτούς τους ίδιους τους τίτλους των άρθρων, δέν διαφαίνεται προσπάθεια της υπεύθυνης συντακτικής 'Επιτροπής να καθορίσει έπακριβώς από την πρώτη κιόλας άρχή ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα-πλαίσιο έρευνας κατά τομείς, ώστε να γίνει κατορθωτό, και να καλυφθεί ή πολυσχιδής προσωπικότητα και ή πλούσια δραστηριότητα του μεγάλου Μακεδόνα, αλλά και να εξεταστούν οί παντοδαπές επιπτώσεις του φαινομένου «Άλέξανδρος» στην διαμόρφωση του πολιτισμού των σύγχρονων της έποχης λαών και στην κατανόηση του έργου και του χαρακτήρα πλήθους ήγεμονικών μορφών ως και τον 19ο μ.Χ. αιώνα. 'Αφού μόνον έτσι ή πολυδιάστατη, πρωτοφανής στην ιστορία της άνθρωπότητας, σχεδόν μυθική μορφή του «κτίστου» μιās νέας έποχης, θα άποκτοΰσε τή διαχρονική της άξία, και άσφαλώς θα είχε πραγματικό άντικείμενο ό υπότιτλος του τόμου-άφιέρωμα «230 χρόνια από τον θάνατό του». 'Ετσι, ενώ από τό συλλογικό έργο άπουσιάζουν μελέτες που θα εξέταζαν τον Άλέξανδρο ως πρότυπο των διαφόρων έλληνιστικών ήγεμόνων, των ρωμαίων στρατηγών και αυτοκρατόρων, των βασιλέων και πριγκήπων της Άναγέννησης και των Νεωτέρων χρόνων (πρβλ. για παράδειγμα τά άρθρα και τίς μελέτες: D. Michel, Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und M. Antonius, 1967 (Latomus 94) O. Weippert, Alexander-Imitatio und römische Politik in republikanischer Zeit. Διατριβή Würzburg 1972, A. Heuss, Alexander der Grosse und die politische Ideologie des Altertums. Antike und Abendland 4, 1954, 98 κ.έ. —G. Wirth, Alexander und Rom. Fondation Hardt Entretiens 22, 1975, 200 κ.έ.— Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohammedaner und Christen. Deutsche Akademie d. Wissenschaften zu Berlin 1956, τόμος 3, κ.λ.), μελέτες σχετικές με την επίδραση των πολιτισμών της Άνατολής στη διαμόρφωση της πριν από την κατάκτηση και μετά από αυτήν έλληνικής Τέχνης (βλ. την εξαιρετικού ένδιαφέροντος πρόσφατη έκθεση στο Oriental Institute του Πανεπιστημίου του

Σικάγου μὲ εδρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὰ ἐρείπια τοῦ πυρπολημένου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο ἀνακτόρου τῆς Περσεπόλεως, ἢ ἀκόμη καὶ ἄρθρα ποῦ θὰ διερευνοῦσαν τὸ φαινόμενο τῆς ἀλεξανδρολατρίας στὴν Μακεδονία τοῦ 7^{οῦ} μ.Χ. αἰῶνα (πρβλ. γιὰ παράδειγμα J. Gagé, *Alexandre le Grand en Macédoine dans la Ière moitié du III siècle ap. J-C.* *Historia* 24, 1975, 1-16), τὴν παρουσία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ Βυζάντιο καὶ στὸν νεοελληνικὸ κόσμον, παρατηρεῖται ἀντίθετα μιὰ ἀνισομερὲς διαπραγμάτευση ὀρισμένων καὶ μόνον θεμάτων, χωρὶς νὰ προσφέρεται μιὰ κάποια συγκεκριμένη ἐξήγηση γιὰ τὴν προτίμηση αὐτή.

Ἀποτελεσμα: Στὰ τέσσερα ἄρθρα ποῦ ἀναφέρονται στὴν παρουσία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀνατολή καὶ στὸν ἑλληνοϊνδικὸ πολιτισμὸ (Saifur Rahman Dar, *Toilet Trays from Gandhara and Beginning of Hellenism in Pakistan*, σελ. 49-87, Θ. Σαράντη, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀπὸ Ἀνατολή, σελ. 89-106, Ahmad Hasan Dani, *In the Footsteps of Alexander the Great*, σελ. 117-130 καὶ J. Borchhardt, *Alexander und das Königsornat*, σελ. 189-198), μόνον ἓνα ἀντιπαρατίθεται ἀπὸ τὸν κύκλο: «Ὁ Ἀλέξανδρος στὴν Τέχνη» (P. W. Lehmann, *A new Portrait of Alexander the Great*, σελ. 183-187), καὶ στὰ τρία ποῦ διαπραγματεύονται τὸ πολιτιστικὸ ἔργο του (Δ. Κανατσούλη, *Τὸ πολιτιστικὸν ἔργον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου* σελ. 17-κδ', P. Pédech, *L'expédition d'Alexandre et la science grecque*, σελ. 135-156 καὶ Fr. Schachermeyer, *Alexanders Weg in die Zukunft*, σελ. 1-19), ἀντιστοιχοῦν δύο μὲ θέμα τὸν μῦθο ποῦ δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομά του (P. Collart, *La legende d'Alexandre à Philippires*, σελ. 21-25 καὶ Ἀ. Λώλου, Ἡ δῆθεν αἰθιοπικὴ καταγωγὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου) καὶ ἓνα τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ (Δ. Κανατσούλη, Ἀλληλογραφία Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀντιπάτρου σελ. 107-116). Ἡ Γλωσσολογία ἐκπροσωπεῖται μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ E. Çabej, *Der Name «Alexander» in der albanischen Volkssprache*, σελ. 157-159, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις (καὶ ἄπὸ αὐτὲς μόνον ὅσες ἔλαβαν χώρα στὸν ἄνω Χερσονήσου τοῦ Αἴμου) μὲ δύο ἄρθρα (A. Fol, *La route d'Alexandre le Grand en Thrace au printemps de 335 av.n.è.*, σελ. 131-133 καὶ N. G. L. Hammond, *The March of Alexander the Great on Thebes in 335 BC*, σελ. 171-181), ἐνῶ τὸν ἴδιο τὸν μακεδονικὸ στρατὸ ἀφοροῦν τρία ἄρθρα (G. T. Griffith, «Λευγαίαν» at *Arrian An.* 2.9.3, σελ. 161-170, Δ. Σαμσάρη, Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ψυχολογικὴ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ του, σελ. 199-229 καὶ Minor M. Markle III, *Weapons from the Cemetery at Vergina and Alexander's Army*, σελ. 243-267). Τέλος μὲ τὴν παιδεία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀσχολεῖται τὸ ἄρθρο τοῦ Θ. Σαρκάκη, Οἱ πρό τοῦ Ἀριστοτέλους διδάσκαλοι τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, σελ. 231-241 ἐνῶ «ἄστεγη» παραμένει ἡ μελέτη τοῦ Ἀ. Τσοπανάκη, Ὁ Ἀλέξανδρος στὸν Ὑφαση, σελ. 24-47, μᾶλλον φιλοσοφικὸ δοκίμιον μὲ ἀφορμὴ τὸν Ἀλέξανδρο (:), ὅπωςδὴποτε ὁμως ἐνδιαφέρουσα θεώρηση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων.

Ἡ ἔλλειψη συντονισμοῦ στὴν ἐπιλογή καὶ κατανομὴ τῶν θεμάτων καὶ ἡ διαπραγμάτευση τοῦ ἴδιου ἢ παραπλήσιου ἀντικειμένου ἀπὸ περισσότερους τοῦ ἐνὸς μελετητῆς ἔχει ἀναπόφευκτα καὶ μιὰ ἐπιπλέον δυσμενὴ γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ ἔργου ἐπίπτωση, ἀφοῦ ὀρισμένες φορὲς τὰ ἴδια γεγονότα παρατίθενται καὶ σχολιάζονται σὲ περισσότερες τῆς μιᾶς περιπτώσεις. Παράδειγμα: Τὸ γνωστὸ θέμα-πρόβλημα τῆς προσκυνήσεως-θεοποιήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου (τὶς νεώτερες ἀπόψεις περὶ τοῦ ὁποῖου φαίνεται νὰ ἀννυοῦν οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους στὸν τόμον ἀναφέρονται σ' αὐτὸ) ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Δ. Κανατσούλη (σελ. ιζ' κ.έ.), τὸν Ἀ. Τσοπανάκη (σελ. 41 κ.έ.) καὶ τὸν Δ. Σαμσάρη (σελ. 205-208).

Ὁ τόμος, ὅπως ἀναφέρθηκε, περιλαμβάνει δέκα ὀκτὰ μελέτες —μαζὶ μὲ τὴν Ἔισαγωγή, δέκα ἐννέα. Ἀπὸ αὐτές, πραγματικὰ πρωτότυπες, μελέτες δηλαδὴ ποῦ χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν συμβολὴ τους στὴν ἐπίλυση προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας περὶ τὸν Ἀλέξανδρο ἢ γιὰ τὴν παρουσίαση καὶ διαπραγμάτευση νέου ὕλικου, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅπωςδὴποτε οἱ μελέτες τοῦ Saifur Rahman Dar (παρουσιάζει καὶ ταξινομεῖ σὲ σύνολα κατὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ποῦ προσπαθεῖ νὰ χρονολογήσει, τοὺς ἑλληνιστικῆς ἔμπνευσης ἀνάγλυφους λίθινους «δίσκους καλλωπισμοῦ» ἀπὸ τὴν Gandhara), τοῦ Δ. Κα-

νατσούλη (ἐπανεξετάζει μὲ κριτικό πνεῦμα τὶς συγκεντρωμένες ἀπὸ παλιά πηγές τὶς σχετικές μὲ τὴν μαρτυρούμενη ἀλληλογραφία μεταξὺ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀντιπάτρου), τοῦ P. R  dech (σὰν ἄλλος «βηματιστής» παρακολουθεῖ τὸν ἱστοριοδίφη Ἀλεξάνδρο καὶ ἀπαριθμεῖ σὲ ἐνόητες τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἐλλήνων ἐπιστημόνων τῆς ἀκολουθίας του), τοῦ G. T. Griffith (προτείνει τὴν ἐξυπνη διόρθωση τοῦ χωρίου «Λευγαίαν καλουμένην (Ἴλην)» τοῦ Ἀρριανοῦ, Ἄν. 2.9.3, σὲ «Λυγκίαν»), τῆς Ph. Lehmann (ἀναγνωρίζει πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν Σκόπα σὲ προτομή στὸ ἐσωτερικὸ φατνώματος ἀπὸ τὸ Πρόπυλο τοῦ Τεμένους τῶν Μεγάλων Θεῶν στὴν Σαμοθράκη), τοῦ J. Borchhardt (ἀσχολεῖται μὲ τὴν τυπολογία τοῦ «βασιλικοῦ διαδήματος» ποῦ ἔφερε ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του σὲ βασιλέα τῆς Ἀσίας), τοῦ Al. Fol (προτείνει τὴν κατὰ μήκος τοῦ Ἔβρου ὁδὸ, ὡς ὁδὸ εἰσελάσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν Θράκη τὸ 335 π.Χ.). Τὸ ἄρθρο του N. G. L. Hammond, στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀνάπτυξη τῶν θέσεών του στὸ βιβλίο του Alexander the Great. King, Commander and Statesman, 1980, ἐνῶ ἔκείνο τοῦ Minor M. Markle III, λεπτομερέστερη παρουσίαση τῶν ὅσων ἀνακοίνωσε στὸ συνέδριο τῆς Washington τὸ 1980, καὶ ποῦ πρόκειται νὰ δημοσιευτοῦν στὸν προσεχῆ τόμο τῶν Studies in the History of Art τῆς National Gallery. Οἱ ὑπόλοιπες μελέτες, στὴν πλειονότητά τους, ἐπαναλαμβάνουν ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση, συνοψίζουν γνωστά συμπεράσματα καὶ θέσεις (π.χ. ἡ περίπτωση τοῦ ἄρθρου τοῦ Σαράντη). Τὸ ἄρθρο, τέλος, τοῦ Ahmad Hasan Dani εἶναι ἀπαράδεκτο: μεταφράσεις τοῦ Ἀρριανοῦ, γιατί περὶ παραθέσεως ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ ἔργο του εἶναι ὁ λόγος, ὑπάρχουν καλύτερες.

Μερικὲς παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους προσφορές:

Ἐ Saifur Rahman Dar (σελ. 56 κ.έ.) θὰ ἦταν σκόπιμο, ἀν ὄχι προτιμότερο, στὰ πρότυπα τῶν λεγομένων «δίσκων καλλωπισμοῦ» τῆς Gandhara νὰ προσέθετε καὶ τὰ πήλινα «ἐμβλήματα» τῶν ἐλληνιστικῶν πήλινων πυξίδων ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ καὶ τὸν θεσσαλικὸ χῶρο (πρβ. τελευταῖα συγκεντρωμένα καὶ γνωστά ἀπὸ παλιά παραδείγματα μὲ βιβλιογραφία στὸ βιβλίο τῶν Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, Ἐλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 28, Ἀθήνα 1980, 163-167, πίν. 69-72) ἢ καὶ τὰ παρόμοια σὲ κοσμήματα καὶ σκευὴ ἀπὸ πολῦτιμο ὑλικὸ (πρβ. Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, ὁ.π.), ἀφοῦ καὶ πλησιέστερα πρὸς τοὺς «δίσκους» ποῦ παρουσιάζει, βρίσκονται, καὶ λόγω καταγωγῆς τους (μακεδονικά), φυσικὸ εἶναι νὰ χρησίμευσαν αὐτὰ κυρίως ὡς «ποδοδείγματα» γιὰ τὶς ἀπομμήσεις-παραλλαγές τους. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν ὄρο «Κάλυκες τῆς κοροπλαστικῆς» ποῦ χρησιμοποιεῖ (σελ. 57) γιὰ τὰ πήλινα, σὲ σχῆμα κάλυκα ἄνθους, δημιουργήματα τῆς κοροπλαστικῆς, συνήθως μὲ ἕναν ἢ σπανιότερα μὲ περισσότερους Ἔρωτες στὸ ἐσωτερικὸ (πρβ. Γ. Τουράτσογλου, Μιά «Ἀρεθούσα» καὶ ἄλλα πήλινα εἰδῶλια ἀπ' τὴ Χαλκιδικὴ στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, BCH XCII, 1968, 56-70 καὶ 71 εἰκ. 8-14 καὶ πίν. XIII, ποῦ εἶναι καὶ ἡ σωστὴ παραπομπή), αὐτὸς ὀφείλεται σὲ παρεξήγηση τῶν ὅσων συμβουλευτήκε.

Ἡ ἄποψη τοῦ N. G. L. Hammond, Alexander the Great. King, Commander and Statesman 1980, 45 κ.έ., τέλειου γνώστη τοῦ μακεδονικοῦ καὶ ἠπειρωτικοῦ χῶρου, σχετικὰ μὲ τὴν ὁδὸ ποῦ ἀκολούθησε ὁ Ἀλέξανδρος κατὰ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Θράκη τὸ 335 π.Χ., διὰ τῶν στενῶν δηλ. τοῦ Ροῦπελ, φαίνεται πειστικότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ A. Fol. (σελ. 131 κ.έ.): Ὁ αἰφνιδιασμός, ἄρα καὶ ἡ ἐπιλογή καὶ τῶν περισσότερο δύσβατων, πλὴν ὁμως συντομοτέρων ὁδῶν, ἦταν πάντα ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς στρατιωτικῆς ἰδιοφυίας τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ἐ Θ. Σαράντη (σελ. 89 κ.έ.) φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν συμπεριλαμβάνει στὴν βιβλιογραφία ποῦ παραθετεῖ, τὰ βιβλία τῶν D. Sellwood, An Introduction to the Coinage of Parthia 1971 καὶ M. Mitchiner, Indo-greek and Indo-scythian Coinage, I-IX, 1975-1976, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄρθρο τῶν E. Παναγιωτίδου-Μ. Οἰκονομίδου, Συλλογὴ Ἰ. Βασιλείου,

ΑΔ 28, 1973, σελ. 71-96, ὅπου μὲ νέα στοιχεῖα ἐπιχειρεῖται ἀναχρονολόγηση πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἐπίγονους βασιλεῖς καὶ δυνάστες τῶν νέων χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Ἐπισημασμένα ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ λάθη, ἡ παράθεση τῶν ὀνομάτων ἐδῶ μόνον ὡς δείγματος χάριν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, δὲν δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὀφείλονται πάντοτε στὸν «δαίμονα τοῦ τυπογραφείου»: Στὶς σελ. 55 καὶ 56 τὸ ὄνομα τοῦ ἄγγλου αἰγυπτιολόγου F. Petrie μετατρέπεται σὲ Pertri, στὴν σελ. 76 ὑποσ. 7 ὁ σωστός τίτλος τοῦ βιβλίου τῆς S. Mollard-Besques εἶναι Catalogue raisonné des figurines en terre-cuite, grecs et romains..., στὴν σελ. 68 ὑποσ. 1 τὸ Repertoire πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ Répertoire, τὸ zur Hunmānität τῆς σελ. 225 ὑποσ. 3 θὰ πρέπει νὰ γίνῃ zur Humanität, καὶ τὸ Eifersucht τῆς σελ. 19, Eifersuct. Ἡ παραπομπή, τέλος, ἀρ. 1 τῆς σελ. 267 θὰ πρέπει νὰ ἔχει ὡς ἐξῆς: Andronicos (above, p. 257 n. 1) 91-107. Πρωτότυπο τὸ Greeceland (sic) τῆς σελ. 59 ἀντὶ τοῦ Greece ἢ τοῦ Mainland Greece. Ἄτυχο καὶ τὸ ἐμφανὲς λάθος στὸν τίτλο τοῦ ἄρθρου τοῦ A. Fol (σελ. 131) ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση εἰσαγωγῆς νέου τρόπου χρονολόγησής, ἀντὶ τοῦ ἀγαπητοῦ στὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες av(ant) n(otre) è(re).

Στὸν τιμητικὸ τόμο-ἀφιέρωμα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν γιὰ τὰ 2300 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, οἱ παρένθετοι πίνακες φωτογραφιῶν, καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἐγχρωμος πρὶν ἀπὸ τὴν σελίδα τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου στὸ ἐσωτερικόν, μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ Μουσεῖο Πέλλας, ἀποδίδουν σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ τὰ ἀπεικονιζόμενα. Ἀντίρρηση στὸ κατὰ πόσον ὁ χάρτης μετὰ τὴν σελ. 176, μὲ τὴν πορεία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν Θήβα, γραφικὴ ἀπεικόνιση τῶν ὄσων ὑποστηρίζει στὸ ἄρθρο τοῦ ὁ N. G. L. Hammond, δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ εἶχε σχεδιαστεῖ ὄχι ὡς σκαρίφημα ἀλλὰ μὲ τὴν μορφή μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται στὸ βιβλίον τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο (βλ. παραπάνω).

Ἡ ἔλλειψη, τέλος, εὔρετηρίων κυρίων κλπ. ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ τοπωνυμιῶν, ἀλλὰ καὶ φωτογραφικῶν πινάκων, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι πρὸς ὄφελος τοῦ ἀναγνώστη.

Νομισματικὸ Μουσεῖο, Ἀθήνα

ΓΙΑΝΝΗΣ Π. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Ὡς πρὸς τὴν ἀνωτέρω κριτικὴ τοῦ κ. Τουράτσογλου ἡ Ἐπιτροπὴ ἔχει νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἐξῆς: Τὰ ἄρθρα τοῦ τόμου συγκεντρώθηκαν μὲ μεγάλη δυσκολία καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ ἐκφράζει ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴ λύπη τῆς, γιὰ τὴν ἐντονας προσπάθειες ποὺ κατέβαλε γιὰ τὴ συγκέντρωση ὕλικου ἀντάξιου πρὸς τὴ μεγάλη προσωπικότητα τοῦ μεγάλου Μακεδόνα, δὲν βρῆκε τὴν προσδοκώμενη ἀνταπόκριση κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἐπιστήμονες. Ἔτσι ἡ Ἐπιτροπὴ ἀναγκάστηκε νὰ περιοριστεῖ στὶς λίγες ἐργασίες ποὺ ἔλαβε κατὰ ἄραια χρονικὰ διαστήματα καὶ νὰ μὴ μπορέσῃ νὰ τὶς κατατάξῃ κατὰ εἰδολογικὰ θέματα ἰσομερῶς, ὅπως ἦταν τὸ ἀρχικὸ τῆς πρόγραμμα. Ἔτσι κατέληξε στὴν ἀπόφαση νὰ δημοσιεύῃ τὶς ἐργασίες κατὰ τὴ σειρά παραλάβῃς τους. Ὡς πρὸς τὴν παρατηρήσῃς τοῦ κ. Τουράτσογλου γιὰ τὴν ἔλλειψη εὔρετηρίων, ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν θεώρησε αὐτὰ ἀπαραίτητα, λόγῳ —δυστυχῶς— τῆς μικρῆς ἐκτάσεως τοῦ τόμου.